

**OSMANLICA METİNLERDE
İSLÂM HUKUKU MOTİFLERİ:
“FETÂVÂ-YI BİRGİVÎ” ÖRNEĞİ**

Mehmet ÖZKAN

Yrd. Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
İslâm Hukuku ABD
e-posta:mehmetozkan@balikesir.edu.tr

Öz

Osmanlı döneminde yapılan İslâm hukuku ile ilgili çalışmalar çoğunlukla geleneğe uygun olarak Arapça yazılmıştır. Bununla birlikte XVI. Yüzyıldan sonra özellikle bazı fetvaların ve ilmihal kitaplarının halkın daha iyi anlayabilmesi amacıyla Osmanlıca yazılmaya başlandığı görülmektedir. Bu eserlerden biri de İmam Birgîvî (ö.1573)'nin fetvalarından oluşan “Fetâvâ-yı Birgîvî” adlı risaledir.

Bu çalışmada, Kanunî Sultan Süleyman ve II. Selim dönemlerindeki sosyal ve ekonomik hayat ile başta namazla ilgili meseleler olmak üzere ibadetlerle ilgili yetmiş sekiz fetvadan oluşan Birgîvî'nin Osmanlıca fetva risalesi tanıtılmış ve latinize edilmiştir. Latinize çalışması, aynı risalenin bir başka yazma nüshasıyla karşılaştırılarak yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İmam Birgîvî, İslâm Hukuku, Fetâvâ-yı Birgîvî, Osmalica Risale, Fetva.

**THE MOTIFS OF ISLAMIC LAW IN THE OTTOMAN TEXTS:
EXAMPLE OF “FATAAWA AL-BIRGIVI”**

Abstract

During the Ottoman period, the studies related to Islamic law are mostly written in Arabic in accordance with tradition. However, after the sixteenth century, it has been seen that especially some of the fatwas and the catechism books are written in Ottoman Turkish in order to gain a better understanding of the people.

One of these works is the pamphlet titled Fataawa al-Birgivi, consist of the fatwas, written by Imam Birgivi (1523-1573). In this article, the mentioned Ottoman pamphlet, which consist of seventy-eight the fatwas that including the worships regarding salat and association with it, as well as social and economic life in the period of Süleyman the Magnificent and Selim II, has been introduced and latinized. The working of latinization is made by comparing with another manuscript of the same pamphlet.

Keywords: Imam al-Birgivi, Islamic Law, Fataawa al-Birgivi, Ottoman Pamphlet, Fatwa.

1. GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan başlayarak İmam Birgivi'nin (v. 981/1573) yaşadığı döneme kadar geçen sürede Osmanlı coğrafyasında yaşayan İslâm hukukçularının çalışmalarına bakıldığında bunların metin, şerh, haşiye, ta'lik, muhtasar, risale ve tercüme olmak üzere yedi türde ve usul, fûru', ilmihal, kavaid, kamu hukuku, hilaf, ferâiz, ve fetva şeklinde de sekiz alanda toplandığı görülmektedir.¹

İlk dönem Osmanlı hukukçuları Türkçe konuşup Türkçe yazabilmelerine rağmen eserlerini Arapça kaleme almışlardır. Bunu medreselerde hâkim olan ilim dili Arapça'nın eserlere de yansması şeklinde görmek mümkündür. Medreselerde ders kitabı olarak Arapça eserlerin takip edildiği, buna karşılık derslerin Türkçe tahrir edildiği bilinmektedir. Ayrıca gerek bu medreselerden yetişen ve müderrislik, kadılık, müftülük ve şeyhülİslâmlık gibi görevlerde bulunanlar, gerek camilerde hatiplik ve vaizlik yapanlar ve gerekse dışarda halkı irşat etmek gibi vazifeleri yürüten Osmanlı âlimleri, bu hizmetlerde muhatap oldukları Türkçeden başka dili bilmeyen ve anlamayan halka kuşkusuz Arapça değil, Türkçe anlatarak yardımcı olmuşlardır. Hatta onlar bu anlamda, kürsü şeyhliğini de ihdas etmişlerdir. Bütün bunlara rağmen bahis konusu devirde gerek yurt içinde ve gerekse yurt dışında ilim dili olarak Arapça daha yaygın olduğundan eserleri Arapçanın dışında başka bir dille kaleme almaya cesaret edememişlerdir.²

Eserlerini Türkçe veya Farsça kaleme alanlar ise, hem azınlıkta kalmışlar hem de Arapça dışında bir dili kullandıklarından dolayı devrin ilim adamları tarafından kendilerine yöneltilebilecek tenkitlere karşı kendilerini savunma gereğini duymuşlar ve gerekçelerini zikretmeyi ihmal etmemişlerdir. Bu anlayıştan ötürü Türkçe kaleme alınan veya Arapça ve Farsçadan Türkçeye tercüme edilen eser sayısı Arapçaya nispetle mukayese edilemeyecek kadar az olmuştur. Mesela bir fikir vermesi bakımından ifade etmemiz gerekirse Osmanlı'nın kuruluşundan Fatih döneminin sonuna kadarki dönemde kaleme alınan eserlerin sadece 2'si Farsça ve 5'i Türkçedir. Türkçe eserlerin 3'ü telif, 2'si tercümedir. Farsça eserlerden biri ve Türkçe eserlerden dördü ilmihale dairdir.³ Türkçe kaleme alınan ilmihaller Kutbuddin İznîkî Kutbuddinzâde, Abdullah Aksarâyî ve Kadızâde'ye ait olanlardır.⁴

Osmanlı toplumunda XV.-XVII. yüzyıllarda Arapça olan klasik fıkıh ve fetva kitaplarından derlemeler, ulemanın yöneldiği önemli bir çalışma alanı haline gelmiştir. XVI. yüzyıldan itibaren giderek artan bir şekilde Osmanlı şeyhülislâm ve müftülerinin Türkçe fetvalarının derlenip tertip edilmesi ve bunların farklı biçimlerde, örneğin konularına göre bir ya da daha fazla şeyhülislâmın fetvasının derlenmesi gibi alanlarda çalışmalar yoğunluk kazan-

1 Osmanlı'nın Kuruluşundan Fatih Döneminin sonuna kadar olan İslâm Hukukçularının sayısı ve yaptıkları çalışmaların miktarı hakkında geniş bilgi için bkz: Recep Cici, *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları -Kuruluştan Fatih Döneminin Sonuna Kadar-*, Arasta Yayınları, Bursa 2001, s. 361.

2 Cici, *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları* s. 340.

3 Cici, *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları*, s. 341.

4 Cici, *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları*, s. 316.

miş ve müteakip dönemlerde *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, *Fetâvâ-yı Feyzîyye*, *Behcetü'l-Fetâvâ*, *Netîcetü'l-Fetâvâ* gibi eserler en muteber kaynaklar olarak öne çıkmışlardır. Bu durum Osmanlı uygulamasında önceleri Arapça fetva literatürü daha etkin olmakla birlikte son yüzyıllarda Türkçe literatürün daha etkin hale geldiğini göstermektedir.⁵

Eserlerinin çoğu Arapça olan İmam Birgivî, Türk halkının ihtiyaç duyduğu dinî ve ahlâkî bilgileri anlatmak amacıyla hazırladığı *Risâle-i Birgivî (Vasiyetname-i Birgivî)*⁶ ile *İnkâzül-Hâlıkîn Tercümesi*, *Reddül-Fâzıl el-Bîrgivî li Fetvâ Ebi's-Suûd*, *Şerh-i Lüğati Ferišteoğlu ve Vesâyât'l-Mütealika bi'l-Mubtadar ve'l-Meyyit*'i Türkçe kaleme almıştır.⁷ Çalışmamızın konusunu teşkil eden Birgivî'nin fetvalarından oluşan *Fetâvâ-yı Birgivî* adlı risale de Türkçe olarak telif edilmiştir. Birgivî'nin bütün ilmî ve dinî eserlerin Arapça olarak yazıldığı bir dönemde *Risâle-i Birgivî* başta olmak üzere sözkonusu eserlerini Türkçe yazmış olmasının ardında, yaygınlaşmaya başlayan hurafelere karşı halka İslâm dininin prensiplerinin doğru bir biçimde, kısa zamanda ve kolayca öğretilmesi zaruretinin yattığı söylenebilir.⁸

Risalenin tanıtımına ve metnine yer vermeden önce İmam Birgivî'nin hayatı, eserleri ve fetvaları hakkında bazı bilgi ve tespitleri paylaşmak istiyoruz.

Asıl adı Mehmed olan İmam Birgivî, 10 Cemaziyevvel 929 (27 Mart 1523) tarihinde cuma günü Balıkesir'de doğdu. Babası Pîr Ali Efendi⁹ Balıkesir'de müderristi. Aynı zamanda Balıkesir'de zaviye sahibi olan bir şeyh idi. Pîr denmesi de bu sebeptedir. Dedesi Balıkesir'in Kepsut ilçesine bağlı Bektaşlar köyünden İskender Efendi'dir. Annesi ise Meryem Hanım'dır.¹⁰

İlk tahsilini babasının yanında yapan Birgivî, Arapça, mantık ve diğer bazı ilimleri okudu, bu arada Kur'an'ı da ezberledi. Daha sonra İstanbul'a giderek Küçük Şemseddin Efendi'den ders aldı. Ardından Haseki Medresesi'ne girdi; dönemin tanınmış âlimlerinden Ahîzâde

5 Şükrü Özen, “Osmanlı Döneminde Fetvâ Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.3, Sayı:5 2005. s. 376.

6 Zamanına göre Birgivî'nin İlmihal niteliğinde olan bu risalenin Türkçe kaleme alınışı büyük bir atılım niteliğinde görülmektedir. Söz konusu eser XVI. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Müslüman Türk toplumunun gerçekten çok faydalandığı Türkçe bir ilmihal kitabı olmuştur. Bu kitap söz konusu şöhreti nedeniyle olmalı Osmanlı devrinde basılan ilk dinî kitap olma özelliğini de taşımaktadır. Bkz. M. Orhan Bayrak, ‘*Osmanlı Tarihi*’ Yazırları, Osmanlı Yayınevi 1982, s. 233; Emrullah Yüksel, *Mehmet Birgivî'nin Dinî ve Siyasî Görüşleri*, TDV Yayınları, Ankara 2011, s. 53; Huriye Martı, *Birgivî Mehmet Efendi*, TDV Yayınları, Ankara 2011, s. 72.

7 Bkz. Yüksel, *Mehmet Birgivî'nin Dinî ve Siyasî Görüşleri*, s. 52-55; Ahmet Turan Arslan, *İmam Birgivî Hayatı-Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, Seha Neşriyat, İstanbul 1992, s. 77-84.

8 Bkz. Arslan, *İmam Birgivî Hayatı- Eserleri*, s. 80.

9 Kabri Balıkesir'de Başçeşme mezarlığındadır. Kabir taşında şunlar yazmaktadır: “*Sayın Hasan Basri Çantay'ın beyanına göre bu kabirde yatan zat yüksek ulema ve etkiyadan PİR ALİ Hazretleridir. Balıkesir'in Kepsut Kasabasına bağlı Bektaşlar köyünde doğmuştur. Türklerin Gazalı'sı sayılan ve (981) hicret yılında Birgi'de ölen İmam-ı Birgivî Muhammet Hazretleri bu zatın oğludur. İkisinin de ruhlarına el-Fatiha*”

10 Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, I-III, Haz. A. Fikri Yavuz-İsmail Özen, Meral Yay. İstanbul 1972, I, 284; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Karesi Meşahirî*, Haz: Yrd. Doç. Dr. Mehmet Sarı-Ahmet Kahraman, Zağnos Kültür ve Eğitim Vakfı, 2. Baskı, Balıkesir 1999, s.5; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemül-Müellifîn*, Daru'l-İhyâu't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut, (Dimeşk 1957), IX, 123-124; Kasım Kufralı, *Birgivî*, İslâm Ansiklopedisi, MEB, İstanbul 1965, II, 634.; Emrullah Yüksel, “Birgivî”, *DİA*, İstanbul 1992, VI, 192; Ahme Özel, *Hanefî Fıkah Âlimleri*, Ankara, 1990, s. 119; Arslan, *İmam Birgivî Hayatı- Eserleri*, s. 24.

Mehmed Efendi'nin ve daha sonra Rumeli Kazaskeri olan, Kızıl Molla lakabıyla tanınmış Abdurrahman Efendi'nin öğrencisi oldu. İcâzet olarak müderrislik pâyesini elde etti. Ardından Abdurrahman Efendi'nin yanına mülâzım olup ihtisasını tamamladı. Bir süre bazı medreselerde müderrislik yaptı. Kanûnî döneminde hocası Abdurrahman Efendi'nin aracılığıyla Edirne kassâm-ı askerîsi olan Birgivi bu görevi süresince ders okutmaya devam etti.¹¹

Birgivi daha sonra İstanbul'a gidip Bayramiyye tarikatı şeyhi Abdullah Karamânî'ye intisap ederek inzivaya çekildi. Edirne'de kassâm-ı askerî iken aldığı paraları defter kayıtlarına göre geri vererek hak sahiplerinden helâllik aldı. Ancak müridinin ders ve irşat faaliyetleri için geri dönmesini isteyen Abdullah Karamânî'nin de tavsiyesi üzerine, Sultan II. Selim'in hocası Birgili Ataullah Efendi'nin Birgi'de yaptırdığı medreseye müderris tayin edildi. İlmî ehliyetiyle kısa zamanda meşhur olan Birgivi'den ders almak isteyen pek çok talebe ülkenin her tarafından buraya akın etmeye başladı. İmam Birgivi'nin bu nisbeyle meşhur olmasının sebebi, ömrünün son dönemini Birgi'de tedris, irşat ve telif faaliyetleriyle geçirmiş olmasıdır.¹²

Birgivi, hicrî 24 Cemaziyelevvel 981 (21 Eylül 1573) yılında Pazartesi günü bir İstanbul seyahati sırasında vebaya yakalanarak hicrî yıl hesabına göre elli iki yaşında vefat etmiştir.¹³ Kabri, İzmir vilayetinin Ödemiş kazasına bağlı Birgi beldesinde bulunmaktadır.¹⁴

İmam Birgivi, eğitimini tamamladıktan sonra halka vaazlar vermiş, halkı Kur'an ve Sünnet'e uymaya davet etmiştir. Yaşadığı dönemde, kabirler üzerine türbe yapılması, buralarda mum yakılması, ölenin mezarının başında kırk gün bekleyerek ücret karşılığında Kur'an okunması, hutbe esnasında Hz. Peygamber'in ve Hulefâ-i Raşid'in adları anıldığında hatiplerin hususi olarak susup müezzinlerin nağmelerle salavat getirmeleri ve radiyallahü anh demeleri, falcılık yapılması, cenaze evlerinde ziyafetler verilmesi gibi bid'atlere karşı mücadele vermiştir.¹⁵ Ayrıca batıl itikatlarla, kadılar arasında rüşvetin yaygınlaşması, zengin çocuklarına ücretle ilmî pâyeler verilmesi gibi meşru olmayan uygulamalara karşı durmuştur.¹⁶ Para vakfetmenin caiz olmadığını savunan Birgivi, bu tür vakıfların cevazına fetva veren Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi'ye ve onunla aynı görüşü paylaşan Kadı Bilâlzâde'ye reddiye olarak *İnkâzül-Hâlikîn*, *İkâzû'n-Nâimîn* ve *İjhâmül-Kâsurîn* ve es-*Seyfûs-Sârim* adlı risâleleri yazmıştır.¹⁷

11 Yüksel, "Birgivi", *DİA*, VI, 192.

12 Bkz. Katip Çelebi, *Mizânü'l-Hak fî İhtiyârî'l-Ebak*, Haz. Orhan Şaik Gökyay, MEB. Yay. İstanbul 1993, s. 104; Yüksel, "Birgivi", *DİA*, VI, 192-193; Arslan, *İmam Birgivi Hayatı- Eserleri*, s. 64; Martı, *Birgivi Mehmet Efendi*, s. 34-42

13 Şemsettin Sami, *Kâmûsü'l-Âlam*, Mihran Matbaası, İstanbul, 1306 II, 1284; Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, I, 285; Uzunçarşılı, *Karesi Meşahirî*, I, 9; Arslan, *İmam Birgivi Hayatı- Eserleri*, s. 80.

14 Yaşar Düzenli, "Balıkesir'li Bir Osmanlı Aydını: İmam Birgivi", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 3 Sayı:4 Yıl:2000, s. 235-236.

15 Yüksel, *Mehmet Birgivi'nin Dini ve Siyasî Görüşleri*, s. 67-70; Arslan, *İmam Birgivi Hayatı- Eserleri*, s. 54.

16 Yüksel, "Birgivi", *DİA*, VI, 192; a.mlf., *Mehmet Birgivi'nin Dini ve Siyasî Görüşleri*, s. 67-70;

17 Yüksel, "Birgivi", *DİA*, VI, 192;

Birgivî son derece dürüst ve tavizsiz bir âlimdi. Nitekim döneminde çok yaygın olan anlayışa rağmen hiçbir eserini herhangi bir devlet büyüğüne ithaf etmemiş, aksine devlet ileri gelenleri de dâhil olmak üzere her seviyedeki yöneticilerde ve görevlilerde gördüğü kusurları cesaretle tenkit etmiştir. Birgivî, bazı haksız menfaatler elde ettiği, görevliler nezdinde nüfuz sağlayarak devlet işlerine karıştığı gerekçesiyle, II. Selim’in hocası olduğu için “Hâce-i Sultânî” diye şöhret bulan tanınmış âlim Atâullah Efendi’yi bile ikaz etmiştir.¹⁸

İmam Birgivî, elli yıllık hayatına Arap dili grameri, ahlâk - tasavvuf, fıkıh, akaid, tefsir - kıraat, hadis ve diğer sahalarda Arapça ve yukarıda zikrettiklerimiz Türkçe olmak üzere tespit edilebilmiş almışa yakın eseri sığdırmıştır. Bunlardan bazılarını alanlarına göre şu şekilde sıralayabiliriz.¹⁹

Arap Dili alanındaki çalışmaları: *Şerhu Lügati Ferišteoğlu, el-‘Avâmil, İzharü’l-Esrâr, İm‘ânü’l-Enzâr, Kıfâyetü’l-Mübtedâ, İmtihânü’l-Ezkeyyâ, Şerbu’l-Emsile, Risâle fi’s-Sarfı, el-Emsiletü’l-Fazlıyye, Şerbu’l-Emsiletü’l-Fazlıyye, Talikât ale’l-İmtihân, Talikât ale’l-Fevâidi’-Ziyâyye.*²⁰

Ahlâk ve Tasavvuf alanındaki çalışmaları: *et-Tarîkatü’l-Muhammedîyye ve’s-Sîretü’l-Abmedîyye, Cilâ’ü’l-Kulûb, el-Kavlü’l-Vasît beynel-İfrât ve’l-Tefrât, Risâle fi’-Zikri’l-Cebrî, Risâle fi Medhi’s-Sultânî’l-Âdil Ve Zemmi’s-Sultânî’-Zâlim, Tafdîlü’l-Ganiyyi’-Şakir alâ Fakîri’s-Sâbir, Mihakku’l-Mutasavvifîn ve’l-Müntesibîn.*

Hadis alanındaki çalışmaları: *Risâle fi Usûli’l-Hadîs, Şerbu’l-Ehâdîsi’l-Erbaîn, Kitâbü’l-İmân ve Kitâbü’l-İstihsân.*

Kur’an ilimleri alanındaki çalışmaları: *Tefsîru Sûreti’l-Bakara, ed-Dürri’l-Yetîm fi’l-Tecvîd, Risâle fi Beyâni Rusûmi’l-Mesâbîfi’l-Osmâniyyeti’s-Sitte.*

Akâid ve Kelâm alanındaki çalışmaları: *Vasiyetnâme (Risâle-i Birgivî) , er-Risâletü’l-İtikâdiyye, Şerhü Âmentü, Risâletü’l-Tevhîd, Abvâlü Etfâli’l-Müslimîn.*

İslâm Hukuku alanındaki çalışmaları: *İnkâzü’l-Hâlikîn, Hâşiyetü İnkâzi’l-Hâlikîn, İnkâzü’l-Hâlikîn Tercümesi (Risâle fi Adem-i Cevâzi’l-Ücre ale’l-Kirâe), İnkâzü’n-Nâimîn ve İfhamü’l-Kasrîn, Hâşiyetü İnkâzi’n-Nâimîn, Zubrî’l-müte’ebbilîn ve’n-nisâ’ fi tarîfi’l-athâr ve’l-dimâ’, es-Seyfü’s-sârim fi ‘ademi cevâzi vakfi’l-menkûl ve’l-d-derâbim, Risâle fi’l-Musâfaha, Mu‘addilü’s-salât, Risâle fi sücûdi’s-sebu, Risâle fi Arâzi’l-uşriyye ve’l-harâciyye, Ferâiz Risâlesi ve Şerhi, Hâşiyetü’l-İzâh ve’l-ıslâh, Talikât ale’l-İnâye, Fetvâlar.*

İmam Birgivî’nin eserlerine baktığımızda fıkıhçı kimliğinin belirgin bir biçimde öne çıktığı görülmektedir. Onun bu yönü halk tarafından görülmüş kendisine hemen her alanda so-

18 Yüksel, “Birgivî”, *DİA*, VI, 192; Martı, *Birgivî Mehmet Efendi*, s.130-132-120;
19 Eserleriyle ilgili geniş bilgi için bkz. Uzunçarşılı, *Karesi Meşahirî*, s.6-7; Nihal Atsız, *İstanbul Kütüphanelerine Göre Birgivî Mehmet Efendi Bibliyografyası*, Süleymaniye Kütüphanesi Yayınları, M.E. Basımevi, İstanbul 1966; Yüksel, “Birgivî”, *DİA*, VI, 193-194; Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, s. 119-120; Yüksel, *Mehmet Birgivî’nin Dini ve Siyasi Görüşleri*, s.42-59; Arslan, *İmam Birgivî Hayatı- Eserleri*, s. 77-130; Martı, *Birgivî Mehmet Efendi*, s. 68-120; Özen, “Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü”, s. 305-306.

20 Birgivî’nin Arap dili alanındaki eserleri ve bunların Osmanlı medreselerindeki yeri ile ilgili geniş bilgi için bkz. Arslan, *İmam Birgivî Hayatı- Eserleri*, s. 127-181.

rular sorulmuş, danışılmış ve fetvalar istenmiştir. Birgivi'nin verdiği fetvaların tamamına yakını Osmanlıca kaleme alınmıştır. Söz konusu fetvaların bir kısmı tek başlık altında (tek konulu) kaleme alınmış, diğerleri ise bir mecmua şeklinde derlenmiştir.²¹ Onun *Reddül-Fâzıl el-Birgivi li Fetvâ Ebi's-Suûd*²² adlı risalesi de Kanunî Sultan Süleyman'ın kendisinin ve annesinin Ravza-i Mutahhara'ya vakfettikleri kıymetli eşyalar hakkında Ebu's-Suûd Efendi'nin verdiği fetvaya reddiye niteliğindedir. Söz konusu risale Ahmet Turan Arslan tarafından neşredilmiştir.²³ Bir diğer müstakil fetva risalesi ise ibadet karşılığında ücret alma meselesi ile ilgilidir.²⁴

İmam Birgivi'nin fetvalarının tamamına yakını Osmanlı Türkçesi ile yazılmıştır. Söz konusu fetvaların yazma nüshaları Süleymaniye Kütüphanesi'nde mevcuttur.²⁵ Biz bunlardan Süleymaniye Kütüphanesi Çelebi Abdullah Bölümü'nde 401/6 numara ile "*Fetâvâ*" adıyla kayıtlı (vr.39b-50b), "*Hâzîhî Fetâvâ-yı Birgivi Muhammed Efendi Rahmetullabi Aleyh*" başlıklı risaleyi esas aldık. Hicrî 1139 yılında kaleme alınan bu risalede 78 fetva mevcuttur. Biz bu risaleyi, Süleymaniye Kütüphanesi A. Tekelioğlu Bölümü, 852/17 numara ile "*Fetâvâ-yı Reddiyye*" adıyla kayıtlı (vr.97b-113a), "*Hâzâ Fetâvâ-yı er-Reddiyye li Muhammed Birgivi Rahmetullâhi Aleyh*" başlıklı nüshayla karşılaştırarak okuduk ve nüshalar arasındaki farklılıklara dipnotlarda yer verdik.²⁶ Söz konusu ikinci risaleyi dipnotlarda "Tekelioğlu" şeklinde ifade ettik.

Çalışmamızın ana gövdesini oluşturan "*Hâzîhî Fetâvâ-yı Birgivi Muhammed Efendi Rahmetullabi Aleyh*" adlı söz konusu risalede fetvaya konu olan sorular kırmızı renkli "*Mes'ele*" kelimesiyle, sorulara verilen cevaplar ise "*el-Cevâb*" kelimesiyle başlamaktadır.²⁷ Bu risale sosyal ve iktisadî hayat ile ilgili muamele-i şer'iyyenin yanında bilhassa ibadetlerle ilgili çok tartışılan konulara ait sorulara Birgivi'nin verdiği cevapları içermektedir. Eserin bazı yerlerinde Kemalpaşazâde ve Ebussuûd Efendi gibi devrin ünlü şeyhülİslamlarının fetvaları açık biçimde eleştirilmektedir.²⁸

21 Bkz. Özen, "Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü", s. 306; Yüksel, *Mehmet Birgivi'nin Dini ve Siyasi Görüşleri*, s. 67-70. Bkz. Martı, *Birgivi Mehmet Efendi*, s.89- 90.

22 Birgili, *Reddül-Fâzıl el-Birgivi li Fetvâ Ebi's-Suûd*, Süleymaniye Ktp. Esad Efendi Böl., no:3699, vr. 128a- 132a.

23 Ahmet Turan Arslan, "İmam Birgivi'nin (929-981 H/1523-1573) Bir Mektubu", *İlmî Araştırmalar* 5, İstanbul 1997, s. 61-74.

24 Birgili, *Fetvâ*, Süleymaniye Ktp., M.Arif - M.Murad Böl. No:174, vr. 124b-126a.

25 Birgili, *Fetva*, Süleymaniye Ktp.,Halet Efendi Böl. No:828, vr. 26a-28b; Birgili, *Fetvâlar*, Süleymaniye Ktp., Çelebi Abdullah Böl. No:401/6, vr.39b-50b; Birgili, *Fetâva er-Reddiyye*, Süleymaniye Ktp. A.Tekelioğlu Böl. No: 852/17, vr. 97b-113a.

26 Üçüncü bir nüsha da Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi Böl. 828 numara ile kayıtlı (vr. 26a-28b), "*Hâzâ Fetâvâ-yı er- li Muhammed Birgivi*" başlıklı risaledir. Bu risalede karşılaştırmalı olarak okuduğumuz her iki nüshanın sadece ilk on iki fetvası yer almaktadır. Bunlardan başka Süleymaniye kütüphanesinde Yazma Bağışlar bölümünde 04584-002 no ile kayıtlı "*Fetava-i Reddiyye*" ve 05999-013 no ile kayıtlı "*Fetava er-Reddiyye*" adlı risale ile A.Tekelioğlu Bölümünde 00870-024 no ile kayıtlı "*Risaletü'l-Fetava*" adlı risaleleri burada zikredebiliriz.

27 Tekelioğlu nüshasında sorular (ﺍ), cevaplar ise (ﺟ) rumuzuyla kırmızı renkli olarak yazılmıştır.

28 Bkz. Arslan, *İmam Birgivi Hayatı- Eserleri*, s. 83; Özen, "Osmanlı Döneminde Fetvâ Literatürü", s. 306.

İmam Birgivî, risaledeki fetvalarında çoğu zaman Osmanlı döneminde temel kaynak niteliğinde olan *Mebûât*, *Hizâne*, *Hulâsa*, *Ğunye*, *Tuhfe*, *Nihâye*, *Hidaye* ve şerhleri, *Vikaye* ve şerhleri, *Kenç* ve şerhleri, *Fetâvâ Kâdûbân* gibi muteber Hanefî Mezhebine ait birçok furu‘ ve fetvâ kitaplarını²⁹ referans göstermiştir. Çalışmamızda metin içinde geçen referans kitaplar hakkında mümkün olduğunca bilgi vermeye çalıştık.

2. RİSALENİN METNİ

[“HÂZİHÎ FETÂVÂ-YI BİRGİVÎ MUHAMMED EFENDİ RAHMETULLAHİ ALEYH”³⁰

Bismillahirrahmanirrahîm

Mes’ele (1)³¹: Fukahâ-i müteahhîrîn ezana ve imâmete ve ta’lîme li ecli’z-zarûre tecvîz etdiklerinden eğerçi sevab dahi olmaz ise amel-i âhîret ile dünya talep etmiş olmaz mı ve hem tecvîz, “zarar-ı âmdan zarar-ı hâs yeğdir” didikleri kabilden olmaz mı?

el-Cevâb: Eşyâ-i mezkûrede ücret câiz görülür, amel-i ahiretten murâd, ibâdet-i mahzadır derler, salât ve savm gibi. Eşyâ-i mezkûre vesâildir, niyyet ile amel-i âhîret olur. Ücret için olıcak niyyet bulunmaz, ibadet olması bâtil olup vesîleliği bâki kalub ma’nâ-yı icâret temlik-i menfaat bi ivazındır mütehakkak olur. İbadet-i mahza, bunun hilafınca niyyet olmayıcak aslen bâtil olur. Zira vesîleliği yokdur. Ma’nây-ı icâret bulunmaz. Müteahhîrîn’in eşyâ-i mezkûreyi câiz gördükleri bazı mütekaddimîn’in kavlini ahz itdikleri içündür. Ehl-i Medîne gibi. Zarar-ı hâssı teraccuhları (tercihleri)³² sebebden değıldir. Zarûret hıfzu’l-cemâati ve’l-Kur’ân ile ta’lîlleri imamlarının kavlinde gayrın kavline udüllerine sebep-i beyandır.

Mes’ele (2): “*An Muâz b. Cebel: Kâle Rasûlullabi aleybi’s-selâmü yu’tâ yevme’l-kyâmeti rahıtun sûratühüm ke sûreti’l-banâzîri fe yes’elü’l-melâiketü anühüm fe yücâbü min kabeli’r-Rahmâni. Hâ üläi’llezîne yetebâvenüne fi’s-salâti mâtû ve lem yetûbü febzâ’ cezâühüm ve masrûbüm ile’n-nâr.*”³³ “Tehâvün”den murad, horlamak [tahkir etmek]midir yohsa üşencilik midir? Beyan buyurılıb müsâb oluna.

el-Cevâb: Hadis-i şerîf-i mezkûrun sübûtu farz olunsa [kabul edilse] ‘tehâvün’den murad killet-i mübâlât [dikkat azlığı]³⁴dır, vacibâtından ve sünenden ba’zın terk etmekle, ta’dîl-i erkân gibi.

29 Cici, *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları*, s. 345-349; Recep Cici, “Osmanlı Hukuk Düşüncesini Etkileyen Başlıca Kaynaklar.”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:8, Cilt:8 Yıl: 1999., s. 217.

30 Tekelioğlu nüshasında risalenin başlığı “*Hâzâ Fetâvâ-yı er-Reddiyye li Muhammed Rahmetullâbi Teâlâ Aleyh*” şeklindedir.

31 Asıl metinde meselelerden sonra herhangi bir numaralandırma yoktur. Metinde geçen her ‘Mes’ele’den sonra parantez içi numaralandırma tarafımızca yapılmıştır.

32 Tekelioğlu, vr. 98a.

33 Muaz b. Cebel’den rivayet edildiğine göre Rasûlullah şöyle buyurdu: “*Kyamet gününde suretleri domuz sureti gibi olan bir grup insan getirilir. Melekler onların kim oldukları hakkında (Allah’a) sorarlar. Rahmân (Allah) tarafından şöyle cevap verilir: Bunlar namazlarını ihmal eden kimselerdir, tövbe etmeden öldüler, bunların cezası cebennemdir.*”

34 Bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca –Türkçe Ansiklopedik Sözlük*, Aydın Kitabevi, Kurtuluş Ofset Basımevi, Ankara 1984., s. 836.

Mes'ele (3): “*An İbn-i Abbâs kâle: Kâle Rasûlullahi aleyhi's-selâmii: Men terake vakte's-salâti ya'nî es-salâte fî vaktibâ hubise fi'n-nâri mîkdâra hukbetin. Kîle: Yâ Rasûlallah! Mâ mîkdârübâ? Kâle aleyhi's-selâm: Hamsûne elfe senetin. Ve kâle aleyhi's-selâmii: Men terake salâten hattâ medâ vaktiübâ süimme kadâhâ uzziibe fi'n-nâri hukuben. Ve'l-hukubü semânüne seneten, küllü senetin selâsümetin ve sittüne yevmen, küllü yevmin elfü senetin mimmâ tenddâne.*”³⁵ (*Mîşkâtü'l-Envâr*). Bu hadîseyin-i şerîfeyn muktezasınca filvâki o kadar ukûbete müstehak olur mı yohsa tehdîd ve zecreden ötürü buyurulmuş mudır? Ve hem “hukbe” tefsirinin kangısı esahdır?

el-Cevâb: Zikrolunan hadisler sabit değildir. Hukb'ın tefsiri kavli esah üzere zamân-ı tavîldir. Ta'yîn-i sene bazıları seksen ve bazıları yetmiş yıldır dimişler.

Mes'ele (4): “*Kâle aleyhi's-selâm: Sellimü ale'l-Yebûdi ve'n-Nasârâ ve lâ tûsellimü ale'l-Yebûdi min ümmeti. Kîle: Yâ Rasûlallah! Men hüüm? Kâle aleyhi's-selâm: Ellezîne terakû's-salâte ve fî rivâyetin ubrâ büümü'l-lezîne yestemiüne'l-ezâne ve'l-ikâmete velâ yabdurüne'l-cemâate.*”³⁶. (*Cevâbiru'l-Bihâr*)

el-Cevâb: Bu hadis sâbit değildir. Selam virmekte (ism³⁷[günah]) yoktur.

Mes'ele (5): Zeyd-i müezzîn, hatib hutbede “*sallû aleyhi?*” dedikte ve Cihâryâr hazretlerin zikrettikde ve padişaha dua ittikde cehr ile tasliye idüb ve “*radiyallahü anh*” deyüb ve “*amîn*” dise şer'an ism (âsim³⁸) olur mı?

el-Cevâb: Tasliye ve tarzıye³⁹ esnasında gayet sür'at ile aslâ teğannî ve terennüm itmeden nefsi vâhidde tasliye ve tarzıye idüp hutbe okunmasına ve cemaatin istima'ına kat'an mânî' olmamak lazımdır, âdet üzerine teğannî ve terennüm ile eylemek gayet mehruhdur.

Mes'ele (6): Ba'de't-tasliye olan dua esnasında olan evza'ları çok zarar etmez, hutbeden hâricdir. *Ketebühü Ebu's-Sund*.⁴⁰ Bu cevap üzere müezzîn teğannî ve terennüm etmeyüb nefsi vahidde cehr ile tasliye ve tarzıye etmede kerâhet yok mudır ve hatib ve müezzîn

35 İbn Abbas, Rasûlullah'ın şöyle dediğini söyledi: “*Kim ki namaz vaktini yani namaz vaktinde kalmayı terk ederse bir hukbe miktarı cennemde alınır. Rasûlullah'a hukbenin miktarı sorulduğunda “elli yıldır.” diye cevap verdi. Rasûlullah şöyle buyurdu: “Kim namazı vakti çıkıncaya kadar kalmaz da kazıya ederse bir hukbe miktarı cennemde azap görür. Hukbe seksen senedir. Her sene üç yüz almış gündür. Her gün sizin saydıklarımızdan bin senedir.*”

36 Rasûlullah şöyle buyurdu: “*Yahûdi ve Hristiyanlara selam veriniz. (Fakat) Benim ümmetimden olan yahûdilere selam vermeyiniz! Ya Rasûlallah! Onlar kimlerdir? diye sorulduğunda Hz. Peygamber şöyle buyurdu: Onlar namazı terk edenlerdir.*” Başka bir rivayette şöyle buyurdu: “*Onlar ezanı ve ikameti duyarlar, (fakat) cemaate katılmazlar.*” (*Cevâbiru'l-Bihâr Fî Nazmi Şreti'n-Nebiyi'l-Muhtâr*, Burhânüddin İbrahim b. Ömer el-Bikâi (ö.885/1495). Bkz. Keşfü'z-Zünûn, Kâtip Çelebi (ö1067/1657), Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, c. I, s. 612-613. Bkz. Ebû'l-Fezâil Radıyyüddin (Radî) Hasen b. Muhammed b. Hasen es-Sâgânî (ö. 650/1252), *el-Mevzû'ât*, Dimaşk-Beyrut 1401/1980, 1405/1985), s.6. ; Mehmet Görmez, “Sâgânî”, *DİA*, XXXV, 489.

37 Tekelioğlu, vr. 98b.

38 Tekelioğlu, vr. 98b.

39 Tasliye ve Tardıye: Hutbe esnasında Hz. Peygamber'in ve Hulefâ-i Raşidin'in adları anıldığında hatiplerin hususi olarak susup müezzînlerin nağmelerle 'salavat' getirmeleri ve 'radiyallahü anh' demeleridir.

40 Şeyhülislâm Ebussuûd Mehmed el- İmâdi (982/1574), İskilîb'in İmad köyünde doğdu (898/1490). Bursa ve İstanbul'da kadılık yaptı. Milâdi 1537 yılından itibaren sekiz yıl süreyle kazaskerlik yaptıktan sonra 1545'te Şeyhülislâm oldu. Vefatına kadar yaklaşık otuz yıl bu görevi sürdürdü. Ebussuûd'un fetvaları için bkz: Fetavâ-yı Ebussuûd.Efendî, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, No:1028; (Özen, “Osmanlı Döneminde Fetvâ Literatürü”, s. 285. Diğer Fetavâ nüshaları hakkında bilgi için bkz: Ertuğrul Düzdağ, *Kanûnî Devri Şeyhülislâm Ebussuûd Efendî Fetvaları*, Kapı Yayınları, İstanbul 2012. s. 14, 15, 17- 29.)

tamam idicek hutbe okumayub tehir etmesinde ism var mıdır ve hatib tasliyesi dahi hutbeden midir?

el-Cevâb: Kavlı-i sahîh, hutbeteinde sükût ve istima‘ lâzım olmasındır. Hatibin minber üzerinde okuduğu cümle hutbedendir, eğer tasliye ve eğer dua hatibin sükûtu ve intizârı müezzin teğannî itmek ecliçün aks-i mevzu‘ hlâf-ı meşrû’dur.

Mes’ele (7): “*Racülin lehbü alâ racülin aşratü derâbime fe erâde en yec’alebâ selâsete aşera ile ecelin kâlâ yeşerü mine’l-mediyüni şey’en bi tilke’l-aşrati sümme yebtu mine’l-mediyüni bi selâsete aşare ilâ senetin. Fe yekâi’l-tabarrüzü ani’l-harâmi ve mislü bâza merviyün an Rasûlillabi aleybi’s-selâmü.*”⁴¹ *Kâdhân*⁴², *Çunye* ve *Hulâsâ*⁴³. Bu rivayete mezkûre kitaplarda musattar mıdır ve bu üslûb üzerine olucak kerahetten çıkar mı?

el-Cevâb: Mes’ele-i mezkûre kütüb-i mezkûrede mestûredir. Lakin kerâheti muhtelefün fihâdır. Bu fakir fehmi üzere kerâhati esahdır. Vech-i esahhiyeti *İnkâzül-Hâlikîn*⁴⁴ âhîrinde bir hâşiyede beyan etmişizdir, nazar oluna. Bu surette bir kimse “muamele-i şer’iyle hiledir, hak telâyı aldatmadır ve bundan hâsıl olan riba haramdır” dise şer’an ne lazım olur?

Cevâb: Kâfirdir, ol istikadan dönmez ise katli lazım olur. *Kemâlpasazâde*⁴⁵’nin cevabından fi zemâninâ olan muâmelenin hallinde aslâ şübhe olmayub ve şübhe idene nesne lazım gelür mü?

el-Cevâb: Muâmele-i şer’iye olucak ribhin haram olmamasında şübhe olmaz ve lâkin amelinin kerâhiyyetinde ihtilaf vardır zikr olundu, fi zamâninâ olan muamele gâliben kütübde zikrolunan üzere olmaz, şübhe idene nesne lazım gelmez.

Mes’ele (8): Musâfahayâ sâir günde etmeyüb cuma namazından sonra tahsis etmede kerâhet var mıdır?

el-Cevâb: Bid’at olmak ihtimali vardır, zirâ kütüb-i mu‘teberede sünneti veya istihbâbı zikr olunmamışdır.

41 “*Borçlusundan on dirhem alacağı olan bir adam alacağını bir süre sonra on üç dirhem olarak almak istese (bu caiz olur mu?). Şöyle dediler: Alacaklı eğer borçlusundan on dinar karşılığında bir şey satın alırsa ve ardından daha sonra ödemek üzere on üç dinara borçlusuna satarsa haramdan korunmuş olur. Rasûlullah’tan buna benzer bir rivayet vardır.*”

42 Fahrüddin Hasan b. Mansûr b. Mahmud el-Üzcedî el-Fergânî (592/1196)’nin bu eseri Hanefî mezhebinin ilk üç imamının görüşlerine yer vermesinden dolayı Osmanlı âlimleri nezdinde büyük bir itibar görmüştür. Asıl adı *el-Fetâva’l-Hâniyye* olan bu eser, daha ziyâde Fetâvâ Kâdhân ya da sadece Kâdhân diye bilinmektedir. Bkz. Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-Zünûn*, II, 1227; Cici, “Osmanlı Klasik Dönemi Fıkıh Kitapları”, s.226. (215-248); Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, s.56; Mehmet Şener, *Dürr’ün Kaynaklar*, İzmir 1987, s.46.

43 Tahir b. Ahmed b. Abdürreşid el-Buhârî (542/1147)’nin *Hulâsatül-Fetâvâ* adlı eseridir. Bu eserde müellif, fetvaya konu olan meseleleri *Hizânetül-Vâkıât* ve *en-Nisâb* adlı eserlerinden kısaltmalar yaparak özlü bir şekilde ele almıştır. Bkz. Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-Zünûn*, I, 718; **Özen**, “Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü”, s.249-378; Şener, *Dürr’ün Kaynaklar*, s.46; Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, s. 50.

44 Muhyiddin Muhammed b. Pîr Ali el-Birgivi (981/1573)’ye ait olan *İnkâzül-Hâlikîn*, ücret ile Kur’an okumanın caiz olmadığını hususunu açıklamak üzere kaleme alınmıştır. Bkz. Birgili, *İnkâzül-Hâlikîn*, thk. Hamdi Abdülmrcid es-Selefi, Riyad 1999,

45 Şemsüddin Ahmed b. Süleyman b. Kemâlpâşa, Şeyhülislâm İbn Kemal (940/1534). Tokat’da doğan (873/1468) İbn Kemal, Edirne, Üsküp ve İstanbul’da müderrislik yaptı. Bir süre Edirne kadısı olarak görev yaptıktan sonra Anadolu kazaskeri oldu. Zembilli Ali Efendi’nin vefatından sonra (932/1526) Şeyhülislâm oldu. Üç yüzyü aşkın eseri olan İbn Kemal, ilimdeki üstünlüğünden dolayı “Müftî’s-Sekaleyn” diye anıldı. Bkz. Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, s. 111-112.

Mes'ele (9): “*Eûzû billâhi mine ş-şeytâni'r-racîm. Bismillâhi'r-rabmani'r-rabîm. El-Hamdü lillâbi llezî enzele alâ abdihî'l-kitâbe ve lem yec'al lehü 'ivecen kayyimen.*”⁴⁶ Burada sekte tenvin ile mi olur yohsa elif ile mi olur?

el-Cevâb: Elif ile olur, sekte vakf hükmündedir.

Mes'ele (10): Kişi kazâ itdüğü namazın ezânını, (kendi⁴⁷) işideceği miktar cehr kifâyet ider mi?

el-Cevâb: Ezandan murâd gayra i'lâmdır, cehr gerekdir.

Mes'ele (11): Mesâcidde suâl[dilenmek] için okunan Kur'an'ı ve sâir mevâzı'da li vechil-lâh olmayub li-ecli'd-dünya okunan Kur'an'ı istima' caiz midir?

el-Cevâb: Kırâte şuru' etmezden evvel ma'lûmı olduysa kalkub gitmek gerek, hîn-i kırâte istima' gerekdir.

Mes'ele (12): İmlik⁴⁸ tavuğun karnın yarub için çıkarmayup ve başın ayağın dahi kesme-yüb haşladıkları meşhur ve mütevâtir olsa ammâ Zeyd “biz ehl-i şer'iz asl zâhir ve bey' eyliyen Müslüman 've nahnü nahkümü bi'z-zâhir' ” deyüp ekl eylemek caiz midir?

el-Cevâb: Haşladıkları hinde kaynar suda çokça durursa necaset sirayet ider. Zeyd'in sözünün vechi yokdur, zira mütevâtir, müayyen hükmündedir.

Mes'ele (13): (Bir⁴⁹) mescidin taşrasında olan suffelerinin ortası munfasıl oldukça İmam birinin mihrabında durub cemaat bir yanında bir ya iki olub sair cânib-i âhârda olmak mekruh mudur? Ve hem mutlaka sayfiyye (de⁵⁰) yazın cemaat ile kılmakda kerâhet var mıdır?

el-Cevâb: İmamın cânibeyni müsâvî olmak müstehabdır. Sayfiyyede (sağîre⁵¹) cemaatin kerâhiyyeti yokdur. Zira ânınçün müsteiddir.

Mes'ele (14): “*Velâ yef'alühü yekau 'ale'l-ebedi ve yef'alühü alâ merratin.*” *Vikâye*⁵² Yani “*Men kâle lâ yef'alü kezâ sümmе feale merratin lâ yebrai an yeminihî. Fe in feale sâniyen felebü'l-keffâretü ve kezâ's-sâlisü ve küllü merratin feale yükeffiru li enne'n-nekrete şî mevzu'n-nefyi yüfîdü' - umûme.*”⁵³

46 Kehf, 18/1.

47 Tekelioğlu, vr. 100a.

48 “İblik” kelimesinin yaygın kullanımı “İmlik” şeklinde olup erkek pilicin enenmiş için kullanılır. Bkz. Şemseddin Sâmî, *Kamus-u Türkî*, c.1, s. 66, 168, 233, 4. Baskı, Çağrı Yayınları, Gündoğdu Matbaacılık, İstanbul 1992.

49 Tekelioğlu, vr. 100a.

50 Tekelioğlu, vr. 100a.

51 Tekelioğlu, vr. 100b.

52 “Bir kimse bir işle ilgili olarak o işi yapmayacağına dair yemin ederse bu yemin sonsuza kadar yapmayacağı anlamına gelir. Ve bir kez yapacağına dair yemin ederse (yeminini sınırlanmış olur)”. *Vikâyetü'r-Rivâye fî Mesâilil-Hidâye*. Tacu's-Şeria (v.8/14. asır)'ya ait olan bu eser *el-Mubtâr*, *Kenzü'd-Dekâik* ve *Mecme'u'l-Bahreyn* ile birlikte Hanefî mezhebinde “mütün-ı erba'a” diye anılan dört muteber kitaptan biridir. Bkz: Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünn*, II, 227; Özel, *Hanefî Fıkah Alimleri*, s. 77; Cici, “Osmanlı Hukuk Düşüncesini Etkileyen Başlıca Kaynaklar.”, s. 225; Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları, s.80)

53 “Yani bir kimse “şöyle şöyle yapmayacağım” dese sonra bir kere yapsa yeminden beri olmaz. İkinci kez yaparsa ona kefarete gerekir. Üçüncü kez yaparsa yine kefarete gerekir. Bundan sonra her yaptığında kefarete öder. Çünkü olumsuz ifadelerde nekre (kelime) unum

Mes'ele⁵⁴ (15): Zeyd "fülan fil-i mübâhi işlemiyeyiz" deyû yemin itdikde ol fiili gene⁵⁵ işleyüb hânis olub keffâret virdükden sonra herbâr ol fiili işledikçe yine tekrar keffâret lâzım olur mı?

el-Cevâb: Olmaz, *Şerhi Kenz*'den naklolunan sehivdir, netekim *İbn Melek*⁵⁶, *Mecmaü'l-Bahreyn Şerhi*⁵⁷nde dahi bu sehvi etmiştir, ebed üzerine vâki olur demek ki manasını fehm eylememekten nâşi olmuştur.

Mes'ele (16): "İnne mâ yükrabü kelâmü'n-nâsi, emma'l-tesbîhü ve eşbâbühü fe lâ." ⁵⁸ *Cevâbira'l-Fıkıh*. Bu mesele muktezâsınca hatib hutbede iken müezzin cehr ile tasliye ve tarzıye etmek câiz midir?

el-Cevâb: Caiz değildir. Zıkr olunan mes'ele hatib minbere çıkdıktan sonra hutbeye şurû' itmezden evveldedir.

Mes'ele (17): Zeyd'in kazaya kalmış namazı yoğiken ihtiyaten cemâ-i ömrünü kaza etmek istedikte her rek'atde zamm-ı sûre lazım mıdır ve hem ihtiyaten ömrünün namazını kaza etmek mekruh mıdır?

el-Cevâb: İhtiyaten kazada zamm-ı sûre lazımdır ve tulû-ı fecirden ve salât-ı asr'dan sonra kılmamak gerekdir. Zira heman nafîle hükmündedir. İhtiyaten kaza eğer kıldığı namazlarda mekruh vukû ecilden ise ya ba'zı vâcibâtını veya ba'zı süneni terkten ötürü ise ta'dil-i erkân etmemek gibi ve rüku' ve sücûd tesbihlerinin ba'zı(nı⁵⁹) başın kaldırdıktan sonra etmek gibi. Netekim ekser nâs bunlara mübtelâdır, salâtda acele iderler bunlar(a⁶⁰) aceleden riâyet olunmaz, bu mekûle namazların kazası mekruh değildir. Belki vâcibdir. Ve eğer namazları bunlardan hâli ise kazalarının kerâhetinde fukahâ ihtilaf etmişlerdir.

Mes'ele (18): "Ve lâ yükebbiru'l-müezzinü fi mevzi'illezi yekşî tekbiru'l-imâmi ve in feale zâlike fesedet salâtühü li ennehü yuhmelü (tehammelé⁶¹) cevâben min haysü telkînibi ile'l- cemaati." *Nihâye*⁶²

el-Cevâb: *Nihâye*'de bu fakir menkûl-i mezkûru bulamadım, çok tettebbu' ettim, zann-ı gâlibim iftira olmaktadır. Anladığımız ancak kerâhetdir.

ifade eder."

54 Tekelioğlu nüshasında burada 'Mes'ele' kelimesi yoktur.

55 Tekelioğlu nüshasında bu kelime yoktur.

56 İzzüddin Abdüllatîf b. Abdülazîz b. Melek, (797/1394). Hanefî mezhebi fıkıh âlimlerindedir. İbn-i Melek veya İbn-i Ferište künyesiyle meşhûrdur. İzmir yakınlarında bulunan Tire'dendir. Tire'de müderrislik yapan İbn Melek'in *Şerhu'l-Mecma'* (İbnü's-Sâti'nin *Mecmaü'l-Bahreyn* adlı eserinin şerhi) kitabı meşhûrdur. Bkz. Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, s. 88.

57 Bkz: Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, II, 1599-1601; Cici, *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları*, s. 300.

58 "Mekruh olan insan kelimidir, yoksa tesbih ve benzeri sözler mekruh değildir." (*Cevâbira'l-Fıkıh*).

59 Tekelioğlu, vr. 101a.

60 Tekelioğlu, vr. 101a.

61 Tekelioğlu, vr. 101a.

62 "İmanın tekbirinin (sesinin) yeterli olduğu durumlarda müezzin (cemaate duyurmak için) tekberi tekrarlamaz. Eğer tekberi tekrar ederse namazı bozuktur, çünkü bu tekbir onun cemaate telkîni noktasında cevap niteliği taşır." en-Nihâye. Hüsamüddin Hüseyin b. Ali b. Haccac es-Sügnâki (711/1311)'nin bu eseri *el-Hidâye*'nin en önemli şerhlerinden biridir. Bkz. Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, s. 74).

Mes'ele (19): Fukahânın fevka's-şebi' yemek haramdır didiği şeb'in haddi nedir?

el-Cevâb: Şebi' emr-i vicdanîdir, taâm iktizâsı kesilmektir. Meselâ birçok nefis taâm -dâne⁶³ veya herise⁶⁴ gibi- bir aç kimesnenin (kimsenin ⁶⁵) önüne konsa şebi'den bir mâni de olmasa -maraz için perhîz gibi veya hâzırlardan hicâb (gibi⁶⁶) veya bâb-ı dinde vera' ve zühd veya bir âhar taam için imsak- ol aç ol taamdan bir miktar yedikten sonra vazgelse gerekdir, mertebe-i şebi' oldır. Ol taâmın ardınca meselâ muhallebi gelse yemesi haram olur. Zira ancak telezüz için olur, iktizâ yoktur. Nefis didiğimiz hasîs taâmıdan ihtirâz- dır. Zira andan şebi' mertebesi istifâ olunmaz, bu ecildendir ki fukahâ keffâret it'âmında eğer yalnız arpa etmeği[ekmeği] ile olursa katıksız caiz değildir, zira andan şebi' miktarı ekl olunmaz. Amma yalnız buğday etmeği[ekmeği] ile olsa câizdir. Zira ânınla şebi' olur dimişlerdir.

Mes'ele (20): Günde iki kere taâm yemek israfdandır deyû buyurulan hadis-i şerif müci- bince günde iki kez karnı doyunca yemek israftan olub haram olur mu?

el-Cevâb: Olmaz, Zeyd esed gibidir, murâd her gün ekleteyne müdavemet israfa müşa- bihdır cidden.

Mes'ele (21): Namazı tamâm idüb selâm virdikten sonra kibleye mütevccih virde meşgul olmak mekruh mudur?

el-Cevâb: İmama mekruhdır, gayrıya mehruh değildir.

Mes'ele (22): On kişiden cemaat az olucak cemaate mütevccih olub dua etmek mi efdal- dir yohsa kibleye mi?

el-Cevâb: “*Ruviye an Ebi Hanîfete, ennehü kale: İzâ'ddea'l (İzâ deâl⁶⁷) imamü ba'de'l-ferâğî mine's- salâti harvele vecbehi ile'l-cemâati in kâneti'l-cemâati aşraten mine'r-ricâli düne'n-nisâi ve illâ yed'ü. Li ennehü câel-haberü an'i nebiyyi aleyhisselâm ennehü kâle izâ kânet el cemâati aşraten teracehat hur- metü'l-cemâati ale'l-kibleti ve illâ teracehat hurmetü'l-kibleti ale'l-cemaati*”. *Mukaddimetü Ebi'l-Ley*⁶⁸ Ve bu rivayet sahih midir?

el-Cevâb: Cemaate teveccüh itmek gerekdir, iki kişi olursa da. Zikr olunan hadis sabit de- ğildir. *Mukaddime-i Ebi'l-Ley*'ı tağyîr itmişlerdir, ziyadeler ilhak itmişlerdir, nüshaları muh- teliftir. İ'timâd sâlih değildir.

63 Tane, tohum, çekirdek gibi anlamlara gelmektedir. Bkz. Devellioğlu, *Osmanlıca –Türkçe Ansiklopedik Sözlük.*, s. 197

64 Keşkek yemeği. Bkz. Devellioğlu, *Osmanlıca –Türkçe Ansiklopedik Sözlük.*, s. 427.

65 Tekelioğlu, vr. 101b.

66 Tekelioğlu, vr. 100b.

67 Tekelioğlu, vr. 102a.

68 “Ebu Hanîfe'nin şöyle dediği rivayet edilmiştir: *İmam namazı bitirdiğinde dua edeceği zaman eğer cemaat kadınlar hariç on erkekten oluşuyorsa yüzünü cemaate döner, aksi halde olduğu şekliyle dua eder. Çünkü Rasûlullah'tan gelen rivayete göre o şöyle buyurdu: Cemaatin sayısı on olduğu zaman kibleye değil cemaate hürmet terah edilir. Aksi durumda ise cemaate değil kibleye hürmet terah edilir.*” *Mukaddimetü Ebi'l-Ley*, Nasr b. Muhammed es-Semerkindi (ö.373/983)'nin “*Mukaddime fi's-Salât*” adlı eseridir. Türkçe tercümesi ve birçok şerhi olan namaza dair bir eserdir. Bkz: Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünnân*, II, 1795-1796; Özel, *Hanefî Fıkah Âlimleri*, s. 35; Cici, “Osmanlı Hukuk Düşüncesini Etkileyen Başlıca Kaynaklar.”, s. 236.

Mes'ele (23):Müezzin, "Eşhedü enne Muhammeden Rasûlullah" didikde, müstemi' okuyacağını bilmeyüb mücerred tırnağın öpüb gözlerine sürmek câiz midir?

el-Cevâb: Avam-ı nâs iderler, kütüb-i mu'tebere de görmedik.

Mes'ele (24): *Fetâvâ-yı Sâfiyye*⁶⁹'de münferid muhayyerdilerse okuduğın gayra istima' itsün dilerse ancak kendi istima' etsün dilerse ne kendi ve ne gayr istima' etsün deyû *Tuhfe*⁷⁰'den rivayet ittiği sahih midir ve taharrük-ü lisan tashih-i hurûf itmeyüb mücerred kalbinden geçirmekle kıraat bulunub namaz sahih olur ve hâric-i salâtda bu vecihle kıraatdan sevâb hâsıl olur mı?

el-Cevâb: *Tuhfe*'den rivayet olunan sahihdir. Ve lâkin murâd, tashih-i hurûf idüb kendi istima' etmemekdir. Bu bazı fukahânın kavlidir. Kavli-i sahih oldur ki kendi istima' idiceklein olmayacak caiz değildir. Mücerred kalbinden geçirmek kıraat değildir. Anınla salât caiz olmaz bilâ hilâf. Zirâ kıraat fiil-i lisândır. Lakin hâric-i salâtda etmek tedebbür için veya hıfz için ibadettir sevab mercüdüdür.

Mes'ele (25): Bazı kitabda muktedî imam ardında kıraat etmek müstehabdır, belki kıraat etmeyecek namaz fasid olur didikleri ile âmil mi olmak efdaldır yohsa mütûnda "Lâ yak-râü'l-mü'temmü halfe'l-imâmî" didiği bel kâle ba'zuhüm eğer kıraat edecek olursa salâti fâsid olur didikleriyle âmil olmak mı efdaldır?

el-Cevâb: Salât-ı cehriyyede muktedînin kıraati mekruhdur. Ebû H. (Hanîfe⁷¹) katında. Ammâ salât-ı sıriyyede İmam Muhammed'den bir rivayet vardır kıraatin istihbabına ve lâkin muhakkikîn sükâtı mutlaka efdaldır demişlerdir.

Mes'ele (26): *Fetâvâ-yı Sâfiyye*'de "Lâ yükerabü't-tatavvun bi'l-cemâati mutlakân izâ sallev bi gayr-i ezânin ve ikâmetin li ademi't-tedâi ve hüve'l ezânü ve'l ikâmetü cebran"⁷² didiği ile âmil olub salât-ı regâib ve gayrihâ cemâaten kılıvmek câiz midir yohsa mekruh mıdır diyenlerin kavlini ahz idüp kılmaması mı efdaldır?

el-Cevâb: *Fetâvâ-yı Sâfiyye*'ye i'timâd yokdur. Kütüb-i mu'tebere-i kesîrede musarrahdır ki, imamdın gayrı cemâat dört olucak bil ittifak mekruhdur, üçde ihtilaf vardır. İkiye, birde kerahet yokdur bilâ hilaf, bazı fetavâda tedâi ile olucak mekruhdur, tedâisiz olucak mekruh değildir didiğini tağyîr itmişlerdir, tedâiden murâd kesret-i cemâatdır deyû. Lakin kesret üç ile mutehakkak olur mı yahut dört olmak gerek midir? İhtilaf buradadır. Tedâi ezana ve ikamete haml sehivdir.

69 Fadlullah Muhammed b. Eyyub (666/1267)'a ait olan *el-Fetavâ es-Sâfiyye fî Tariki'l-Behâiyye* hakkında Birgivi, bu kitabın muteber kitaplardan olmadığını bu nedenle de usûle uygun olduğu bilinmedikçe ondakilerle amel olunmaması gerektiğini söylemiştir. Bkz: Kâtip Çelebi, *Keyfî'z-Zünûn*, II, 1225.

70 Alaüddin Muhammed b. Ahmed es-Semerkindî (538/1144)'ye ait olan *Tuhfetü'l-Fukahâ*, Kudûri'nin "Muhtasar"ına dayanılarak telif edilmiştir. Bkz: Kâtip Çelebi, *Keyfî'z-Zünûn*. I, 371; Bkz. Özel, *Haneîfî Fıkah Âlimleri*, s. 49.

71 Tekelioğlu, vr. 102b.

72 "Tatavvû namâz mutlak olarak cemaatle ezân ve ikâmet olmaksızın kalındığı zaman mekruh olmaz. Çünkü bu namâz için bir çağrı (yani) cehri bir ezân ve ikâmet yoktur."

Mes'ele (27): *Fetva-yı Süfîyye*'de ve kavlü ba'zı'z-zühhâd: *Ve men lem yekün kalbüühü fi's salâti lâ kıymete li salâtihî, hâzâ leysa bi şey'in, lienne'l-emra tetelevnenü (mülevnenün) hâzâ'l-ef'âl ez-zâbir ve kezâ kavlühüm el müsallî izâ kâne ya'lemü men an yeminihî ve yesaribî fela salâte lebü. Li enne nebiyyenâ aleybisselâmü 'alime enne İbn Abbas an yesarihî fe ekâmebü an yemînihî. Tecnâsü'l-Mültekat⁷³* ve *Mışkâtü'l-Envâr*'dan zikrolunduğu üzere huzûr-ı kalb şurût-ı bâtıneden olub namaz câiz olmaz mı?

el-Cevâb: Huzûr-ı kalb hemân salât evvelinde tekbîr-i iftitâhdâ şartdır ki ol niyyetdir, sonra şart değildir. Nihayet sonra olmamakla sevâb nâkıs olur. Lakin borcu ödenir, kazâ lâzım olmaz.

Mes'ele (28): “*er-Riyâü lâ yedbulü fi şey'in mine'l-ferâiz*”⁷⁴ didiklerinin manası nedir?

el-Cevâb: Manası budur ki riyâ dahil olmakla farzlıktan çıkmaz, borcu ödenür nihayet menhâ⁷⁵ (beyân⁷⁶) irtikâb imiş olur, sevâb nâkıs olur, lâkin bu riyâ-yı tahlîtdedir. Amma riyâ-yı mahz, ibâdet olmadan çıkarır, borcu ödenmez, zirâ niyyet bulunmaz.

Mes'ele (29): İştirâ ettiği evde mekâbir-i müslimîn olup ânu belürsiz idüp düzlese âsim olur mu?

el-Cevâb: Eğer ol⁷⁷ evde meyyiti mâliki izinsiz kodular ise âsim olmaz.

Mes'ele (30): Hâü'l-kinâyeti “*semiallahü limen hamidebü*” de işba‘ (ve⁷⁸) temdîd lâzım mıdır yoksa kâide-i arabîyyet üzerine vakf itmek mi gerekdir?

el-Cevâb: Eğer ol hâ'yı “*Rabbenâ leke'l-hamdi*”ye vasl iderlerse işba‘ gerekdir ve eğer fasl iderlerse sükûn üzere vakf etmek gerekdir.

Mes'ele (31): Hinde ticaret etmek mekruh mıdır ve dahi selem mutasavver midir ve dahi binde iki yüz akçe bahşış deyû virdiklerini şirâ söylediği vakit şirâyâ dâhil etmek câiz midir?

el-Cevâb: Hinde ticaret mekruh değildir, ahâd mütefâvit olmaz, nev'î beyan idicek selem caiz olur. Eğer akd-i bey bahşış şartıyla olmadı ise şirâyâ idhal itmek câiz olur.

Mes'ele (32): Siyah sevb giymek sünnet midir ya bid'at mıdır? Ve *Kenz*⁷⁹de sünnettir de-yub ve *İhyâ*⁸⁰da bid'attır didiğinin esahlı kangısındır.

73 “Fetva-yı Süfîyye’de bazı zâbitler şöyle demişlerdir: ‘Kalbi namazda olmayanın namazının bir kıymeti yoktur. (Kaldığı bu namaz) bir anlam ifade etmez. Çünkü (namaz) emri, bu zâhiri hareketlerle yerine gelmiş olur.’ Yine bu kimseler şöyle demişlerdir: ‘Namaz kılan kimse sağındaki ve solundakinin kim olduğunu bilirse namaz olmaz; Çünkü Rasullullah, İbn Abbas’ın solunda namaz durduğunu farketti ve onu tutup sağına geçirdi.’” (Tecnâsü'l-Mültekat, Bkz: Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünn*, I, 352.)

74 “Riyâ, farzlardan olan bir şeye (ibadete) dâhil olmaz; (dâhil olursa ibadet olmaz).”

75 Şer'an yasak edilmiş, memnû. Bkz. Şemsettin Sami, *Kamûs-u Türkî*, s. 1422

76 Tekelioğlu, vr. 103b.

77 Tekelioğlu nüshasında “Ol” kelimesi yoktur. Bkz. Tekelioğlu, vr. 103b.

78 Tekelioğlu, vr. 103b.

79 Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed en-Nesefî (Hafızuddin en-Nesefî) (710/1310)'nin *Kenzü'l-Dekâik* adlı eseridir. Bu eser *el-Mubtâr*, *Vikâyetü'r-Rivâye* ve *Mecme'u'l-Babreyn* ile birlikte Hanefî mezhebinde “mütûn-ı erba'a” diye anılan dört muteber kitaptan biridir. Bkz: Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünn*, II, 1515-1517; Özel, *Hanefî Fıkah Âlimleri*, s. 72.

80 Ebû Hamid Muhammed bin Muhammed el-Gazâlî (505/1111.)'nin *İhyâu Ulûmü'd-Din* adlı meşhur eseridir.

el-Cevâb: Siyah giymek müstehabdır Eimme-i Hanefiyye katında, *Kenz*’in ibaresi “ve nü-dibe lübsü’s-sevâd” dır. *İhyâ*, kütüb-i Şâfiyye’denir.

Mes’ele (33): Hind ğaniyye iken zevcîcün yılda bir hatim tilâvet olmak için bir mikdar akçe vakf itdikten sonra fakîre olub mezkûr akçeyi ekl eylese helâl olur mı?

el-Cevâb: Olur, tescîl-i sahîh olunmayıcak, *Ketebe Ebu’s-Suud*, el-Fakir bu fetvâ mûcibince ol fakire amel itmek lâzım mıdır?

el-Cevâb: Amel caizdir.

Mes’ele (34): Târikü’l-cemâat hakkında buyurılan vaîdin tahtında dâhil olur mı kâh cemâat ile kılub kâh evinde kılan kimesne?

el-Cevâb: Dahil olur, özür olmayıcak.

Mes’ele (35): Fi zemâninâ muâmele-i şeriyye didikleri üslûb üzere olan muâmele ribâdan çıkub helal olur mı?

el-Cevâb: Sahîh ribâdan çıkar, eşedd-i kerâhet ile mekruh olur. Zira; “*keüllü karzın cerra nef’an febhüve riben*” dir, sûret-i mezbûrede hâsıl olan akçeye masrûf olanlar “biz bilmeziz mütevellî çeksün vebâlini” dimeleriyle ol akçe anlara helâl olur mı?

el-Cevâb: Olmaz, şübhe olan mevzı’da me’kelini teftîş lazımdır.

Mes’ele (36): Keferenin cizyesin şer‘ üzerine üç kısım almayup fakirinden ganîsinden beraberen yetmişer (yetmişbeş⁸¹) akçe alsalar helâl olur mı?

el-Cevâb: Fakirden on iki dirhemdir ki tahminen elli dört akçe olur, artık alınan helâl olmaz.

Mes’ele (37): “*Allahümme salli, alâ Muhammedin ve alâ âli Muhammedin ve bârik alâ Muhammedin ve alâ âli Muhammedin ve rham Muhammeden ve âle Muhammedin ve sellim alâ Muhammedin ve alâ âli Muhammedin kemâ salleyte ve bârekte ve terabbamte ve sellemte alâ İbrâhîm (ve⁸²) alâ âli İbrâhîme fi’l-âlemîne inneke hamîdüin mecd.*” Rivayet olunanların esahhı bu mıdır? Ve hem “*ve’r-ham*” terki evlâ mıdır?

el-Cevâb: Esahhı *Sabîh-i Buhârî*⁸³ de olandır. “*Allahümme salli, alâ Muhammedin ve alâ âli Muhammedin kemâ salleyte alâ İbrâhîme ve alâ âli İbrâhîme inneke hamîdüin mecd.* *Allahümme bârik alâ Muhammedin ve alâ âli Muhammedin kemâ bârekte alâ İbrâhîme ve alâ âli İbrâhîme inneke hamîdüin mecd.*” Lafz-ı “*ve’r-ham*” ın terki evlâdır, şübhe-i hilâfdan hurûc eclîcün.

Mes’ele (38): İmam salâtde cehr ile itdiği tekbirleri cemaate kifâyet itdükden ziyâde cehr eylese (salâtına⁸⁴) noksan olur mı?

81 Tekelioğlu, vr. 104b.

82 Tekelioğlu, vr. 105a.

83 Muhammed b İsmail el-Buhârî (256/869)’nin, *el-Câmiu’s-Sabîh* adlı hadis kitabıdır. (*el-Câmiu’s-Sabîh*, I-VIII, el-Mektebetü’l-İslâmî, İstanbul 1979.)

84 Tekelioğlu, vr. 105a.

el-Cevâb: Olur. Kâle Teâlâ: “*velâ techer bi salâtike velâ tühâfit bihâ ve’bteğî beyne zâlike sebîlen.*”⁸⁵

Mes’ele (39): Devr-hân⁸⁶ların lahınların men’e kâdir olmayınca istimâ’ında ism var mıdır ve ânın eclinden cum’a salâtı sâkit olur mı?

el-Cevâb: Cum’a gün mescide irce varmak efdaldır, kalbinde onların lahinlerine inkârı olacak ism yoktur ve cum’a namazı sâkit olmaz.

Mes’ele (40): Hatib hutbe okurken müezzin cehr ile tasliye ve tarzıye ittikte defaatle nehy olunub men olmadığı takdirce onlar diyince hatib sâkit olub sonra başlamasıyla âsim olur mı?

el-Cevâb: Eğer hatib sükûtta niyyeti, müezzinler bir münker iderler halk bari hutbe istimâ’ından mahrum olmasın demek ise âsim olmaz.

Mes’ele (41): Bir dükkanın ecr-i misli meselen ayda otuz akçe olsa bir miktar akçe virse sermaye ideyin deyu ol dahi dükkana ayda altmış akçe icare deyu virse ziyadesi haram olur mı?

el-Cevâb: Mekrûh olur muamele envândandır.

Mes’ele (42): Hadîs-i şerîf esnasında lafzatullah zikrolunan yerde ta’zîmi müş’ir olur elfâzı “*velle ve alâ*” gibi. Meselâ hadis esnasında yazmak câiz midir yoksa diliyle iktifâ mı gerektir.

el-Cevâb: Hadîs-i şerifte yoğise yazmamak evlâdır, hadisten olmak tevehhüm olunmak için.

Mes’ele (43): Hatib hutbe okurken tasliye itdikte yemînen ve şimâlen müteveccih olduğu sünnet midir?

el-Cevâb: Değildir, belki cumhûr fukahâ bid’atdır dimişler.

Mes’ele (44): Mağrib namazından sonra imam secde ayetini okuyup secde itmek sünnet midir, aslı nedir?

el-Cevâb: Sünnet değildir. (Ve lâkin ahyânen itmek müstehabdır.⁸⁷)

Mes’ele (45): Hatib hutbede pâdişaha dua itdikte ellerin kaldırmak meşru’ mıdır?

el-Cevâb: Değildir.

Mes’ele (46): *Cevâbirü’l-Bihâr* deyû müsemma olan kitab mu’teberâtdan mıdır ve anda rivayet olunan ehâdis-i şerîfe sahiha mıdır?

el-Cevâb: Kütüb-i mu’tebere’den değildir, anda olan ehâdis temyîze muhtaçdır, kâdir olmayan ona nazar itmek gerektir.

85 “Namazında pek bağırma, sesini o kadar kısma da. İkisinin arası bir yol tut.” (İsra 17/110).

86 Kur’ân’ı dâima okuyup devreden kimse. Bkz. Devellioğlu, *Osmanlıca –Türkçe Ansiklopedik Sözlük*, s. 216.

87 Tekelioğlu, vr. 105b.

Mes’ele (47): “*An Aliyyin radiye [‘llahü anh]: İnne li külli kâriin fî külli senetin miyetey dînârin ve efte dirhemîn min beyti’l-mâli ve in ehazehâ fi’l-dünyâ ve illâ ehazehâ fi’l-âbireti ve kâne Aliyyün yu’tâ hamelete’l Kur’ani’- Azîmi hazzehâ min beyti’l-mâli*”⁸⁸

Pes, bu rivâyete mağrûr olup cum‘a günü devr-hânlara vakf olan evkâf-ı selâtinden okudukları Kur’an-ı Azîm mukâbelesinde virdikleri akçeyi alub ekl itmek câiz midir? Ammâ niyet bu olsa ki “padişah vakfidır, beytümale yakındır ben de mahalli müstehakkım” dise yahut ne mikdar okunacağı ta‘yin olunup emr olunmuş değildir heman hazırânın istimâi içündür ücret değildir, silâdır⁸⁹ diseler bu asıl za‘mın nef ‘i olup şer‘a muvâfık olur mı? Ale’t-tafsîl bu ukdeyi hall buyurub müsâb olalar.

el-Cevâb: Bu mes’ele cevabı bast ve tafsîle muhtacdır. Zamanımız hâkimleri (halimiz⁹⁰) müsaade etmez velâkin icmâli budur ki padişahların vakıfları ekser köyler ve yerlerdir. Anlar ise padişahların mülkü değildir, heman mütevelliler gibidir. Vakıf-ı mülkî, meşrudur. Tatalım mülk de olsa yerlerden öşr ve resm-i zemîn adına alınanlar haraç hükmündedir. Öşrün ve haracın vakfı sahih değildir. Zira şer‘, anlar için mesârif ta‘yin itmiştir. Vâkıf ânı tağyîre kâdir değildir ve Müslümanlardan bennâk⁹¹ deyu ve yerlerden tapu deyu aldıkları haracın masârifî menfaât-ı âmmesi olandır. Mücerred fakir değildir. Mukâtil ve ulemâ ve kudât ve vu‘âz ve müftîn (ve⁹²) müteallimîn ve muallimîn gibi, eğer devr-hânlardan (devr-hânlar⁹³) bunlardan biri ise yerlerden alınan eğer öşür eğer resm-i zemîn kadar kifâyet helâl olur. Amma bennâk ve ânın emsâli herkese haramdır.

Mes’ele (48): Tekbîr-i iftitâhtan sonra elleri salıverub bağlamak mı efdaldır ya aksi mi?

el-Cevâb: Salıvirmeyub bağlamak efdaldır.

Mes’ele (49): “Târiku’s-salât’a bir lokma etmek[ekmek] veya bir içim su virmek cemî‘ enbiyânın katline muâvenet itmek gibi” deyu rivayet olunan hadis sâbit midir? Günahın bilmeyüb ya hicâbından ya dostluk eclîçün (eclinden⁹⁴) virirse bu vaîd tahtında dâhil olub âsım olur mı?

el-Cevâb: Hadis (sâbit⁹⁵) değildir. Fakire fakrından ötüri ihsânda ecir vardır kâfir de olursa nihayet fakir sâlih olursa ecr ziyâde olur.

88 “Hz. Ali’den şöyle rivayet edilmiştir: Her sene her kârîye beytümalden iki yüz dinar ve bin dirhem üdenirdi. Onu bu dünyada alırsa o onundur (belaldır). Almazsa senanın abirette alır. Hz. Ali Kur’an-ı Azîm’i taşıyanlara (eğberleyenlere) Beytümalden paylarını veriyordu”.

89 Bahşiş, hediye. Bkz. Devellioğlu, *Osmanlıca –Türkçe Ansiklopedik Sözlük*, s. 1138.

90 Tekelioğlu vr. 106a.

91 Raiyyet yazılı olanların timar sahiplerine verdikleri resimlerden birinin adıdır. Bu resim, kazanç vergisi kabilinden bir vergi idi. Bkz. Devellioğlu, *Osmanlıca –Türkçe Ansiklopedik Sözlük*, s. 106.

92 Tekelioğlu, vr. 106b.

93 Tekelioğlu, vr. 106b.

94 Tekelioğlu, vr. 106b.

95 Tekelioğlu, vr. 106b.

Mes'ele (50): Mescidde dünya kelâmâtı itmek kırk yıllık ameli habt ider [boşa çıkarır]deyu rivayet olunan ve bir hadiste “hasenâtı yer koyun haşîşî⁹⁶ yediği gibi” deyu rivayet olunan sahîh midir ve hem dünya kelâmı şer'an nedir?

el-Cevâb: Dünya kelâmı oldur ki mübahâta müteallik ola. Ammâ mevte ve kabre ve kıyamete ve nâra ve cennete ve Hak Teâlâ'nın sıfâtına ve evâmîr ve nevâhîsine ve menâkıb-ı enbiyâ ve evliyâyâ ve ulûm-ı ilâhîye müteallik olan dünya kelâmı değıldir. Ve kerâhet-i ten-zihîyedir. “Ma'siyet ameli habt itmek⁹⁷” mezheb-i i'tizâldir, ehl-i sünnet katında küfürden gayr ile habt yokdur.

Mes'ele (51): İki yüzyıldan sonra ümmetin kalîlü'l-hâz olanı hayırlıdır. Ve hadis dahi iki yüz yıldan sonra kelb enciğın beslemek kendi evladını beslemekten hayırlıdır deyu rivayet olunanlar sahîh olub anlar ile amel câiz olur mı?

el-Cevâb: Zıkr olunan hadisler mevzû'dur deyu tasrih itmişlerdir. Ânınla amel caiz değıdir. Belki kütüb-i mu'tebere'de fûru'da mestûr olan ile amel etmek gerekdir. Nikâh şahsın haline görekdir. Ba'zına vâcib, ba'zına sünnet ve ba'zına mübah ve ba'zına mekrûhdur.

Mes'ele (52): “*İnne etvele'n-nâsi çüan yevme'l-kezyâmeti ekserubüm fi'd-dünyâ şeb'an.*”⁹⁸ hadîs-i şerîfi muktezâsınca dünyada cemî-i ömrünü toklukla geçüren ahirette açlık azabından münfek olmamak lâzım gelir mi afv olunmazsa? Yoksa Ramazan ayında âdet (âdet-i nâs⁹⁹) üzere sâim olmakla cemî' ömrün toklukla (ile¹⁰⁰) geçirmiş olmaz (mı¹⁰¹)?

el-Cevâb: Şebi' helâlden helâldir, Ramazan'dan gayrı cû' azabdır, helâlde azab yokdur bi'l- icmâ', hadîs-i şerîfi te'vîl lazımdır ya Ramazân-ı Şerîf'in iftarına mahmûldür yâhud şeb'a mudâvemet idicek a'zâyı zabt gayet asîr olur ma'siyet sudûruna sebep olur sebebine isnâda mahmûldür.

Mes'ele (53): *Cevâhiru'l-Bihâr*'da salât-ı husamâ hakkında rivayet ittiği hadis sahîh midir âna i'timâd ile amel câiz midir?

el-Cevâb: Hadis sabit değıldir ol namazı kılmağla üzerimden hukûk-ı ibâd sakıt olur deyu i'tikâd hatadır ammâ bir kişi bu namazı nef' ihtimâli ile caizdir, zirâ ehâdis-i sahîha ile fezâil-i a'mâlde ameli câiz görmüşlerdir.

Mes'ele (54): Fakir-i medyûna deyn miktarı zekâtına tutsa câiz midir?

el-Cevâb: Caiz değıldir, meğer ki ganî, fakirin deyni miktarı akçeyi fakire zekâtına tutsa (tuta¹⁰²) ol dahî kabz idüp yine ganîye deynine (tuta¹⁰³) vire, böyle olucak caiz olur.

96 Kuru ot. Bkz.Devellioğlu *Osmanlıca –Türkçe Ansiklopedik Sözlük.*, s. 403.

97 Boşa çıkarmak, geçersiz kılmak.

98 “*Kıyamet gününde insanların en uzun süre aç olarak kalacak olanı, dünyada iken en tok olanıdır.*” Bkz. Ali b. Sultan Muhammed el-Kârî (ö. 1014/1605), *Şerhu Mişkâtî'l-Mesâbih*, Kitâbü'r-Rikâk, Bâbü'l-Âdâb, Hadis no: 5193 Beyrut 2001. c. 9, s. 389.

99 Tekelioğlu, vr. 107b.

100 Tekelioğlu, vr. 107b.

101 Tekelioğlu, vr. 107b.

102 Tekelioğlu, vr. 107b.

103 Tekelioğlu, vr. 107b.

Mes'ele (55): Vitri kıldıktan sonra iki secde idüp arasında ayete'l-kürsî okumak sünnet midir ve amel câiz midir?

el-Cevâb: Sünnet değildir, belki ba'zı fetavâda kerâhetini tasrîh etmişlerdir. Husûsan Ebû Hanîfe katında (yalnız secde¹⁰⁴) ve yalnız rükû' kurbet değildir, belki bi'at ve mekrûhdur. Hatta secde-i şükri bile câiz görmemişler zirâ nehy olunmuştur.

Mes'ele (56): Kadeh duası¹⁰⁵ nı ve sâir duaları şem'lu beze sarub götüirse ânınla helâya varmak caiz midir?

el-Cevâb: Caizdir, lakin terki evlâdır.

Mes'ele (57): Hatib minberden inicek bazı kimesne ellerin hatibe sürüb ve yüzlerine sürseler şer'an câiz olur mı?

el-Cevâb: Bid'at anlarız.

Mes'ele (58): Namazı kılub selâm virdikten sonra istiğfâr etmek câiz midir, yani kâle: *"Esteğfirullâbe min külli zenbin ev zenbetin hataen ev amden ev sirran ev alâniyyeten ve etûbü ileyhi mine'z-zenbi ellezi e'lemü velâ e'lemü inneke ente allâmü'l-ğyûb. Lâ havle velâ kuvvete illâ billâhi'l-alîyi'l-azîm, selâse merrâtin."* *Ahmed Gazzâlî'nin Muhtasar İhyâ¹⁰⁶* da bu istiğfâr salât akabinde üç kere etmeyecek salâtı Peygamber alehisselâm salâtına müşâbih olub makkûle olmaz didiğünün vechi nedir?

el-Cevâb: Salât akabinde istiğfâr mendubdur. Ammâ ansız namaz kabul olmamasının zâhiri üzere ise vecih yokdur.

Mes'ele (59): *"La yecûzû li'l-musallî en yekûle ba'de'l-ferâğî mine's-salâti estağfirullâbe li ennellâbe Teâlâ beyyene fî kitâbihî'l-kerîmi İnnemâ't-terbetü ale'allâhi lillezîne y'amelüne's-sûe bicebâletin sümmeye'tübüne min karîbin"*¹⁰⁷ *Hidâye*¹⁰⁸.

104 Tekelioğlu, vr. 108a.

105 Kadeh duası, Osmanlı kültür dünyasının zenginliklerinden olan dualardan biridir. Çeşitli duaları ihtiva eden günümüz dua kitaplarına da sirayet eden bu duanın, Kur'an-ı Kerim ve Hadis-i Şerif kaynaklı, sahih diyebileceğimiz dualar içerisinde yer almadığını söyleyebiliriz. Kadeh duası, Ankara Adnan Ötügen İl HalkKütüphanesi 4849 numarada kayıtlı H. 972 / M. 1564 istinsah tarihli yazma Kur'an-ı Kerim'in sonunda ve pek çok yazma eserde kendine yer edinmiştir. (Suat Donuk, "Şerh-i Du'â-yı Kadeh Ve Kadeh Duası Mazmunu", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, s. 1606, Volume 7/4, Fall 2012, p. 1599-1629, Ankara).

106 "Bilerek veya hata ile işlenen her günahıtan Allah'a sığınırım. Bildiğim veya bilmediğim günahıtan ona sığınırım. Ey Rabbim! Sen gaybıları iyi bilirsin. Yüce Allah'tan başkasında güç ve kudret yoktur.-üç kez-." (Muhtasar İhyâ, İmam Gazzâlî'nin kardeşi Mecdüddîn Ebû'l-Fütûh Ahmed b. Muhammed el-Gazzâlî (520/1126) tarafından *Lübübü İhyâi Ulûmi'd-Dîn* adıyla yapılan ihtisardır. Bkz. Süleyman Uludağ, "Ahmed el- Gazzâlî", *DİA*, II, 70; Mustafa Çağrırcı, "İhyâi Ulûmi'd-Dîn", *DİA*, XXII, 11.

107 *Musallînin namazını bitirdikten sonra "Esteğfirullah" demesi caiz olmaz. Çünkü Allah Teâlâ Kur'an-ı Kerimde şöyle bayan etti: "Allah indinde (makbul olan) tövbe, kötülüğü ancak cabillik sebebiyle yapacakların sonra da çarçabuk (vazgeçip) tövbe edecek olanların (tövbesi)dir."* (Nisa 4/17)

108 Burhânuddîn Ali b. Ebî Bekr el-Mergnânî (593/1197)'nin eseridir. *El-Hidaye*, özellikle Osmanlılar zamanında çok muteber kabul edilen meşhur hanefî fıkıh kitabı Şeybânî'nin *el-Camiu's-Sagîr*'i ile Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ına dayanarak yaklaşık on üç yılda telif edilmiştir. *el-Hidâye*'nin altmış civarında şerh ve haşiyesi vardır. Bkz: Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, II, 2032- 2040.; Özel, *Haneî Fıkıh Âlûmleri*, s. 57.

Bu mes'ele sahih midir ve *Hidâye*'de musattar mıdır?

el-Cevâb: Sahih değildir ve *Hidaye*'de dahi yoktur. Salâtden sonra istiğfâr salâtden vâki olan kusur için olur. Nefs-i salât için değildir.

Mes'ele (60): *Racülün kâle li'l-kârü ihtimi'l-Kur'âne lê ve lem yüsemmi şey'en mine'l-ücreti ve hate-me'l-kârüü fe leyse lehü en ye'buze ekalle min erba'ne dirbemen mine'l-ücreti ve'l-murâdü mine'dirbemi ed-dirbemü'ş-şer'iyü kemâ ruviye anü'n-nebiyyi aleyhi's-selâmü lâ yakbelu'llâbü Teâlâ sevâbe'l-Kur'âni battâ yerdâ'l-kârüü.*¹⁰⁹ *Mesbûr*¹¹⁰

Bunu *Mesbûr*'a isnad sahih midir ve bununla amel caiz midir?

el-Cevâb: İsnad da batıldır, amel de caiz değildir.

Mes'ele (61): Zeyd Amr'a ücret ile Kur'ân-ı Azîm tiâveti şer'î midir ve mukâbelesinde aldığı helâl olur mu?

el-Cevâb: Müftâ bih, okuyan ibadet niyeti ile okuyup hâsıl sevâbı kendi dahi mahrum olmamak üzerine akçe sahibine hibe edip ol sevabın vüsûlüne sebep olduğu mukabelesinde olıcak olur. *Ebu's-Suûd*.

Mes'ele (62): Ol sevabın vüsûlüne sebep olduğu mukabelesinde olıcak olur, didiğinin tefsiri nedir?

el-Cevâb: Tefsirin müftâye sormak gerektir. Bu hususda bizim anladığımız müftâye uymaz. *Sûret-i fetvâ:* Zeyd Amr'a ücret ile Kur'ân-ı Azîm tilâvet ediverub aldığı helâl olur mu?

el-Cevâb: Olur. Niyet-i sahîha ile okursa. *Ebu's-Suûd*. Akçe verilirse okuyup, virmezlerse okumadığı takdirde niyet-i sahîha ne veçhile olur? Mücerred “ben li vechillâh okurum, anlar verdiklerin tesadduk eder” dedikleri kavli şer'an mu'teber midir? Nitekim müftâden rivayet ittiler **şol** yerdeki mevzi-i muayyende okuyan ibadet niyetine okusun, viren sıla deyu versin, demişler. Bu fakîr anladığı **ücret ile niyet-i sahîha cem'** olmamaktır ve dahi niyet “hâletün **bâisetün** ale'l-amel”dir. Akçe virmecek (virmeyecek¹¹¹) okumasa (niyet¹¹²) bulunmaz. Mücerred dil ile “li vechilleh etdim” demek bi'l-ittifâk niyet değildir. Kârinin mevzi-i muayyene varması tilâvet etmeyecek, nâfi' değildir. Âkil ânınçün ücret ta'yîn etmez. Tilâvet şart ederlerse mahzur avdet eder.

Sûret-i fetvâ: Bir imam ki, üç vakte imam olup bir vaktine gelip ikisine gelmese ve gâh bir hafta gelmese şer'an vazifesi halel olur mu?

109 “Bir adam kârîye belli bir ücret belirtmeden “Benim için Kur'an'ı hatmet” dese, o da bunu yaparsa kırk dirbenden az ücret almış uygun olmaz; Burada dirbenden maksat Şer'i dirbendir. Rasûlullah'tan rivayet edilen şu hadiste olduğu gibi: “Kârî razı olmadıkça Allah Kur'an sevabını kabul etmez.” *Mesbûr*.

110 Muhammed b. Ahmed b. Ebi Sehl es-Serâhsî'nin (483/1090) eseridir. el-Hakim eş-Şehîd'in İmam Muhammed'in “zâhiru'r-rivâye” eserlerinden derlediği *el-Kâfî* adlı kitabının şerhidir. Serâhsî'nin hapiste iken talebelerine imla ettirdiği rivayet edilen bu eser, Hanefî fikhını delilleriyle ve en geniş biçimde ele almaktadır. Bkz: Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, II, 1580; Özel, *Hanefî Fıkahî Âlimleri*, s. 42-43.

111 Tekelioğlu, vr. 109a.

112 Tekelioğlu, vr. 109a.

el-Cevâb: Müftâ bih, olur icâre deyu alırsa, sıla diye alırsa olmaz. Bu cevâb üzre imam "ben sıla deyu alırım" demesine i'tibar olunub helâl olub vâkıfın niyyeti ücret olduğu takdirce şer'an mu'teber olmaz mı?

el-Cevâb: İ'tibar vâkıfadır, imama değildir. **Sûret-i fetvâ:** Zeyd Amr'a rûhu için ücretle Kur'ân-ı Azîm okutsa Amr'ın okumaktan mutlakana maksûdu mücerred ahz-i mâl olsa lâkin bu mekûle tilâvetten meyyit rûhuna sevâb hâsıl olur i'tikâd eylese icâre-i mezbûre-i sahiha sevab hâsıl olub mukabelesinde ücret helal olur mı?

el-Cevâb: Müftâ bih, ne sevab hâsıl olur, ne Amr'a mal helal olur. Verilen yine istirdâd olunur. (Mes'ele¹¹³) Sûret-i mezbûre¹¹⁴de Amr'a malı maksûd-ı bizzat amel-i âhiret âna vesile ittihaz eylemek helaldir deyu i'tikad eylese Amr'a ne lazım olur?

el-Cevâb: Tilavetde bir niyyet-i sahiha etmeyub mahzâ mala (vesîle¹¹⁵) kılmak istihânet-i Kur'ân-ı Azîm'i mutazammındır. **İstihânet**¹¹⁶ **küfürdür.** (Mes'ele¹¹⁷) Fî zemâninâ olan üslûb bu fetvâların mâ sadakı olmağa yarar mı?

el-Cevâb: Zikir olunan fetvaları bu hakir müftûye ikimizin huzurunda nişanladub dururın mübahase-i kesîreden sonra fî zemâninâ olanın (ların) ekseri bu fetvalara mâ sadak¹¹⁸tır.

Mes'ele (63): Fetâvâda galle-i evkâf¹¹⁹ ücret olmaz, belki ezan ve imamet galle-i evkâfın masrafını ta'yîn etmek içündür. Ücret mekruhdur. (Ücret-i mekrûha¹²⁰) oldur ki cemaat bir şahıs günde bir dirhem ya iki dirhem ücrete tutalar demiştir. Ammâ *İhyâ'da* eğer rızık alsa mescidden kim imamet için vakf olunmuşdur, tahrîm ile hükm olunmaz.¹²¹ lâkin mekruhtur. Ferâizde kerahet, teravihte kerahatten artıktır buyurmuşdur. (Bunun¹²²) kangısıyla âmil olmak efdaldır. Ve hem günde şu denlü nesne verirsenez varırım deyuub varmakla vakf olunan nesneyi bilüb varmağın farkı nedir?

el-Cevâb: Eimme-i Hanefiyye'nin mütekaddimîni katında imamete ve ezana icâre (caiz¹²³) değildir. Sıla caizdir. Sıla oldur ki, vâkıf ve gayr-i vâkıf eydürler ki, fılân mescide hasbeten imam ve müezzin oluna, şu mikdar nesne verile ve anlar dahi (akçe tam'ı için itmeyeler¹²⁴) akçe olmasa dahi ideler. Meğerki katı fakîr olalar, akçe almayacak kesbe meşgul olmak la-

113 Tekelioğlu, vr. 109b.

114 Yukarıda söylediği şekilde, mezkûr gibi anlamlara gelir. Bkz. Devellioğlu, *Osmanlıca –Türkçe Ansiklopedik Sözlük*, s. 765.

115 Tekelioğlu, vr. 109b.

116 Hakir görme, horlama. Bkz. Devellioğlu, *Osmanlıca –Türkçe Ansiklopedik Sözlük*, s. 546.

117 Tekelioğlu, vr. 109b.

118 Uygun, tıpkı, tasdik olunan husus gibi anlamlara gelir. Bkz. Devellioğlu, *Osmanlıca –Türkçe Ansiklopedik Sözlük*, s. 695.

119 Vakıflardan gelen gelir, îrât. Bkz. Devellioğlu, *Osmanlıca –Türkçe Ansiklopedik Sözlük*, s. 329.

120 Tekelioğlu, vr. 109b.

121 Tekelioğlu, vr. 109b.

122 Tekelioğlu, vr. 109b.

123 Tekelioğlu, vr. 110a.

124 Tekelioğlu, vr. 110a.

zım ola. İmamete ve ezana müdavemet edemeye. Akçe vâsıl olıcak kesbe ihtiyac olmayub müdavemet müyesser ola. Bu niyyet üzre akçeye tama' etmesi sıla olmaya mâni' olmaz. Hanefiyye'nin müteahhirîni katında ücret-i mezkûre caizdir. İmam ve müezzinin garazları mücerred ahz-ı mal ise de zarar vermez. Akçe helal olur, lâkin imamet ve te'zîn sevabı hasıl olmaz. Zira "İnnema'l-a'mâlû bi'n-niyyât"¹²⁵ dır. Fetâvâda zikrolunan mutekaddimîn kavlidir. Ammâ eimme-i Şâfi'iyye katında icâre caizdir. Mütেকaddimîni ve müteahhirîni katında nihâyet kerahet vardır. *İhyâ*, kütüb-i Şâfi'iyye'dendir.

Mes'ele (64): *Vikâye şerhi İbn-i Melek*¹²⁶ 'de "İmam kendi namazının fesâdın bilmeyince muktedînin namazı fasid olmaz" deyü *Hizâne*'den¹²⁷ nakl ettiği sahih midir ve hem 'ındalah ol salâtten mes'ûl olunub **müâhez ve mu'âkab olunmaz mı?**

el-Cevâb: Musallî imam eğer gayrı namazının fesadın bilmeseler nişyan tarikiyle olursa -meselâ abdestsiz kılmak gibi- namaz caiz olmaz. Hattâ sonra tezekkür etse kazası lazım olur, lakin âhirette mes'ûl olmaz. Zira nişyan merfû'dur. Ve eğer imam nişyân etse, ammâ muktedî imâmın namâzının fesâdını bilmeseyse imâm mes'ûl olmaz, muktedî mes'ûldür. Ve eğer fesâdın bilmedikleri adem-i te'allümden ise aslâ özür olmaz. Ne dünyada ve ne uhrâda. Zira te'allüm-i ilm-i dîn farzdır.

Mes'ele (65): Bir hâtûn erinin kesbi harâmdan idüğün bilüb yediği takdirce harâm yemiş olub **âsim** (âsime¹²⁸) olur mı, yohsa nafaka (nafakam¹²⁹) **üzerine vaciptir, kanden kesb ederse** etsin demekle nesne lâzım gelmez mi?

el-Cevâb: Eğer haramı bi aynihî getürse avratına dahi ekl haramdır. Bildiği takdirce "nafaka (nafakam¹³⁰) üzerine vacibdir" demesi müfid olmaz ve eğer eri, haramı çok helale halt edüb temyiz kabil olmasa avrat ekl etse olur.

Mes'ele (66): Namâzda savt mesmû' olıcak kağırmakta **âdet idinüb** kasdile genzin onarmada kerahet var mıdır?

el-Cevâb: Vardır. Zaruret yoğise.

Mes'ele (67): Bir şehrin ulemâsından emr-i ma'rûf ve nehy-i münker ider olmasa ol şehrin hutabâsı hutbede ettiği mev'iza ile ol kavimden farz sakıt olur mı?

el-Cevâb: Bu diyarda olmaz. Zira hutbe Arabî'dir, avâm fehm idemezler emr ve nehyde ifhâm lazımdır.

Mes'ele (68): Kur'ân-ı Azîm'de lahn ve tegannî etmeyüb okusa ammâ cehrinde ziyade mübâlağa eylese **şer'an** caiz olur mı?

125 "Muhakkak ki ameller niyetlere göredir." (Buhârî, Bid'ul-Vahy, 1; Itk, 6; Talak, 11; Müslim, İmare, 155)

126 Bkz: Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünn*, II, 2020.

127 Tahîr b. Ahmed b. Abdürreşid el-Buhârî (542/1147). *Hizânetü'l-Fetâvâ* adlı eseridir. Bkz: Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünn*, I, 702-703; Özel, *Haneî Fıkâh Alimleri*, s. 50.

128 Tekelioğlu, vr. 110b.

129 Tekelioğlu, vr. 110b.

130 Tekelioğlu, vr. 110b.

el-Cevâb: Mekrûhdur.

Mes'ele (69): Namâzdan sonra selâm verdikde "*ve berakâtühî*" demek mi efdaldır, ya terk mi?

el-Cevâb: Terk efdaldır, ammâ hâric-i salâte demek efdaldır.

Mes'ele (70): Hac farz olan kimesne hac itmedin fevt olub vasiyyet etse, ammâ **sülüs** kendi şehriden vefâ itmese vefâ ittiği yerden mesela Dimeşk'den ya Medine'den ânınçün hac ettirmek caiz midir?

el-Cevâb: Caizdir istihsânen. Kıyasen caiz değildir. Amel istihsan iledir.

Mes'ele (71): İnsanın nefis didikleri zâtından hariç şey-i mahlûk mıdır, yoksa insanın zatından ibaret midir?

el-Cevâb: İhtilâf vardır. Esahhî budur ki ayn-ı rûhdur. Lâkin ahlâk-ı zemîme ile kibr ve hased gibi mevsuf olmak şartîle ve eğer ahlâk-ı zemîmeyi terk etse âna nefisini (nefs¹³¹) öldürmüş dirlir.

Mes'ele (72): İmâm-ı A'zam Ramazân-ı Şerîf'de altmış bir hatm ettiği sahih midir? Ve tamam tecvîde ri'**âyet idüb** kerâhetden çıkmış mıdır? **Yohsa** kerâhet var mıdır? Ve ba'z-ı ekâbîr Haceru'l-Esved'den bâb-ı Ka'be-i Mükerrreme'ye varınca bir hatim etti deyü rivayet ettikleri sahih midir ve aslı nedir?

el-Cevâb: Zikr olunan rivayet İmâm-ı A'zam'dan kütüb-i mu'teberede vardır, zâhir tecvide riayet etmiştir. Kerahetden çıkmıştır. Zira tilâvet-i şerîfe üç kısımdır, üçü dahi caiz, üçünde de tecvid vardır. Biri tertîldir, tahkîk dahi derler. Biri tedvîrdir, tevassut dahi derler. Ve biri de hadr'dır. İmâm-ı mezbûrdan mervî olandır, ammâ ba'z-ı ekâbirden mervî olan zâhir, mücerred ma'nâ mülâhazasıdır.

Mes'ele (73): "*en-Nâsü isnâni: âlimün ve müteallimün ve sâiru'n-nâsi hemeciün lâ şey'e.*"¹³² dedikleri hadîs-i şerîf midir yohsa ekâbir kelâmı mıdır ve hem cemî' mevcûdâta şey' itlâkı sahih midir?

el-Cevâb: Hazreti Ali'den mervîdir kim bizim gördüğümüzde "La şey'e" ibâresi yokdur. Olsa da manâsî nâfi' ve mu'akkaddün bih değildir dimekdir. **Sûret-i fetvâ:** Sahîhu'n-neseb seyyid olan zamâne seyyidlerinden zan olunmak havfindan alâmet geturmek ile âsim olur mu?

el-Cevâb: Olmaz. *Ebu's-Suûd*

Mes'ele (74): Âdem etinden olan mumyanın bey'î caiz olur mu?

el-Cevâb: Olmaz.

131 Tekelioğlu, vr. 111a.

132 "İnsanlar ikiye ayrılır: Âlim ve müteallim ve cabil ve hiç bir niteliği olmayan eğitimsiz diğer insanlar."

Mes'ele (75): Bir tavuk boğazlanub içi ve kursağı çıkmadan kaynar suya haşlasalar yolsalar ekl helâl olur mı?

el-Cevâb: Olmaz.

Mes'ele (76): Zeyd-i zimmî Amr-i Müslümânın kurbânını besmele ile boğazlasa şer'an caiz olur mı?

el-Cevâb: Kurban yerine geçmez, eti helâldir. *Li enne'l-ibâdeti innemâ kubile min eblihî li enne'z- zimmîyye leyse min ehlin lebâ.*

Mes'ele (77): Zebh olunacak hayvanât zebh olundukda kaç ayağı bağlanub kangısı boş kalmak gerekdir?

el-Cevâb: Üç ayağı bağlayub kış ayağının sağı boş konub sol yanı üzerine yatırılır.

Mes'ele (78): Zeyd Amr'a yerin bey' eylese Zeyd'in Amr'dan ahz itdüğü akçe helâl olur mı ve Amr ol yere mülk-i sahîh mâlik olur mı ve yâhûd Zeyd sipâhîden iştirâ' ettiği yere mülk-i sahîh ile mâlik olub sâniyen bey' idüb akçesi helâl olur mı?

el-Cevâb: Allahu a'lem bu diyârın arazîsi memlûke değildir, meğer padişah temlik etmiş ola. Zira, feth olunduğu vakitte gânimîn beyninde taksim olunmamıştır. Rakabe-i erâzî Beytül-Mâl'indir. Fukaha örfünde bu mekûle araziye "arâzî-i memleket" dirler. Bey' ve şirâsî pâdişahdan gayra caiz değildir. Padişahın sipahiye vermesi temlik değildir. Belki hemân tesarrufi ve haracı verilmiştir. Bu ecdendir ki ölen kimesnenin yerleri miras olmaz. Öğluna verdikleri dahi mücerred kanundur, şüf'a da carî olmaz. Öşr adına aldıkları hakikaten öşr değildir. Zira hakikaten öşr ve harac, arazi-i memlûkededir. Zira öşr, meûnet-i arzıdır ki ânda ma'nâ-yı 'ibadet vardır. Ânın içün mü'min üzerine ibtidâen vaz' olunmaz. Çünkü ikisi dahi meûnet olıcak meûnet mâlikden gayriye lâzım olmaz. Lakin Beytül-Mâl'in yerini meccânen tasarruf dahi caiz değildir. Mutasarrıflardan öşr deyu aldıkları kendilere nisbet haracıdır. (Mutasarrıflardan öşr deyü aldıkları kendilere nisbet ücrettir. Mutasarrıfa nisbet harâcdır.¹³³) Menfaât-i âmmesi olana verilmek gerek. Mikdarı padişahın re'yine mufevvazdır. Ba'zı yerlere onda bir ve ba'zına sekizde bir ve ba'zısına rubu' ve ba'zına nisf takdîr etmiştir. Her ne takdir ettiyse vermek lazımdır. Meğer nısıfdan artık ola. Ol meşru' değildir. Zira bu mesârife nisbet harâc-ı mukâsemedir. Nısfına dek takdîrine şer' izin vermiştir. Resm-i zemîn diye aldıkları harâc muvazzafdır. Ânı dahi vermek lâzımdır ammâ bu ikisi mutasarrıfa nisbet ücrettir. Nitekim beyan ettik, ammâ padişahın ve (sipâhînin¹³⁴) aldıkları semen ve kâdilerin bey'ine ve şirâsına verdikleri hüccet cümle batıldır. Bu bir bahs-i tavîl (i'z-zeydir¹³⁵) ve tafsîl ve besta muhtacdır. Hâlin ve mekâlin âna tahammülü yokdur, bu kadar dahi âkil ve mütedeyyine kâfidir. Temmet Fetâve'l-Birgivi Muhammed Efendi (rahmetullahi aleyh), [sene]1139.]

133 Tekelioğlu, vr. 112a.

134 Tekelioğlu, vr. 112b.

135 Tekelioğlu, vr. 112b.

3. SONUÇ

Osmanlı toplumunda XVI. Yüzyıldan itibaren Osmanlıca metinler arasında İslâm hukuku metinlerinin de yer almaya başladığını ve bunların daha ziyade fetva ve ilmihal türünden metinler olduğunu söyleyebiliriz. Söz konusu yüzyıldan itibaren giderek artan bir şekilde Osmanlı şeyhülislâm ve müftülerinin Türkçe fetvalarının derlenip tertip edilmesi ve bunların farklı biçimlerde, örneğin konularına göre bir ya da daha fazla şeyhülislâmın fetvasının derlenmesi gibi alanlarda çalışmalar yoğunluk kazanmış ve müteakip dönemlerde Fetâvâ-yı Ali Efendi, Fetâvâ-yı Feyziyye, Behcetü'l-Fetâvâ, Netîcetü'l-Fetâvâ gibi eserler en muteber kaynaklar olarak öne çıkmışlardır. Bu da; önceleri Arapça fetva literatürünün Osmanlı uygulamasında daha etkin olduğunu, son yüzyıllarda ise Türkçe literatürün daha etkin hale geldiğini göstermektedir.¹³⁶

XVI. Yüzyıl Osmanlı İslâm bilginlerinden olan İmam Birgivi, Arap Dili, Kur'an İlimleri, Akait ve Kelam, Ahlâk ve Tasavvuf, Hadis ve İslâm Hukuku ve diğer alanlarda birçok eserini Arapça kaleme almıştır. Fakat o, halka İslâm'ı daha iyi anlatabilmek için şöhreti başta Anadolu olmak üzere tüm Osmanlı ülkesine yayılan *Risale-i Birginiyye (Vasiyetname)* adlı eserini Türkçe kaleme almıştır. Eserin başında bu husus şöyle ifade edilmektedir: “Bu, fakîr, hakîr, aczini ve eksikliğini itiraf eden Muhammed b. Pîr Ali'nin-Pek yüce ve bağışlayıcı olan Allah onu ve babasını affetsin- vasiyetidir. Bunu faydası umumî olsun diye Türkçe yazmıştır.”

İmam Birgivi, Kur'an'ı dünya menfaati elde etmek için bir vasıta olarak kullanmanın yaygınlık kazanıp insanlar arasında adet haline gelmesi üzerine yazdığı *İnkâzül Halikîn* adlı eserini Arapça olarak kaleme almış fakat halktan gelen talep üzerine kendisi Türkçe'ye çevirmiştir. Türkçe yazdığı diğer bir eseri de İbn Melek (821/1418)'in Arapça-Türkçe sözlüğünün şerhi olan *Şerh-i Firîsteoğlu'dur*. İmam Birgivi, *Reddül-Fâzıl el-Bîrgivî li Fetvâ Ebi's-Su'ûd* adlı fetva risalesini de bizzat kendisi sade bir Osmanlı Türkçesi ile kaleme almıştır. Kendisinden sonra derlenen fetvaları da Osmanlı Türkçesi ile yazılmıştır.

Osmanlıca metinler arasında yer alan yukarıda metnini verdiğimiz Birgivi'nin fetvalarından oluşan “Fetâvâ-yı Birgivi” adlı risalenin de küçük hacimli bir fetva mecmuası niteliğinde olduğunu söyleyebiliriz. Bu risalede yer alan fetva konularına bakıldığında Birgivi'nin çok yönlü ilmi kişiliğinin etkisi ve fıkıh âlimi olma özelliği belirgin bir biçimde görülmektedir. Sektenin nasıl yapılacağı, Kur'an okurken sesin yükseltilmesi, dünyevi bir menfaat için okunan Kur'an'ı dinlemek, Ramazan-ı Şerif'te Kur'an'ı hatim etmek ve kıraatte tecvide riayet etmek gibi tecvid ile ilgili sorulardan, hadis şerhleri ve uydurma hadisler ile para vakıfları, vakfedilen paranın zaruret nedeniyle geri alınması, mülk arazisi, vakıf arazisi ve vakıf gelirlerinin tasarrufu, padişah vakıfları ve bu vakıfların gelirlerinden Kur'an tilaveti için görevlendirilen kimselere ücret verilip verilemeyeceği, cizye miktarı, dükkânlarda ecr-i misil, borç, alacak, selem akdi, vâdeli alış-veriş, vade farkı ve faiz, ezan, imamet ve Kur'an

¹³⁶ Özen, “Osmanlı Döneminde Fetvâ Literatürü”, s. 376.

öğretiminde ücret almak, nikâh, çocuk sahibi olmak, siyah elbise giymek, doyduktan sonra yemeğe devam etmek, helal tavuk kesimi gibi iktisadi ve sosyo-kültürel meselelere kadar her alanda fetvanın bulunduğu risalede ibadetler ve özellikle namaz konusunun öne çıktığı görülmektedir.

İbadetlerle ilgili fetvalara baktığımızda ise; dikkatsizlik sebebiyle namazın bazı vacip ve sünnetlerini terk etmek, namazda kıraati sessiz yapmak, namazda geçirmek, genzi temizlemek, vitir namazı sonunda iki secde edip arasında Ayetü'l-Kürsî'yi okumak, hutbeyi dinlemek, hutbe okunurken tasliye ve tarziye okumak, bunları teganni ile yapmak, dikkatsizlik sebebiyle namazın bazı vacip ve sünnetlerini terk etmek, cami avlusunda cemaat ile namaz kılmak, namazdan sonra kibleye dönüp dua etmek, imamın namazdan sonra duayı yaparken yüzünü cemaate dönmesi, namazdan sonra musafaha (tokalaşma) yapmak, kazaya kalmış namazı olmayan bir kimsenin ihtiyaten tüm namazlarını kaza etmesi, kaza namazı için okunan ikamet ezanının cehrî mi hafî mi olacağı, muktedinin kıraati, namazda huzûr-u kalp içinde olmak, namazda riya, namazı bilerek terk eden kimsenin durumu ve ahiretteki cezası gibi namazla ilgili olanların yanı sıra zekât, hac, kurban ve yemin gibi diğer ibadet ve ibadet nitelikli konuların yer aldığı görülmektedir.

Konularına göre ve sayı itibarıyla bakıldığında ise; risalede yer alan 78 fetvanın 3'ünün ezan ve imamet, 18'inin namaz, 7'sinin hutbe'de tasliye ve tardiye, 6'sının namaz içinde ve sonrasında okunacak dualar, 6'sının Kur'an okuma, dinleme, tecvid ve hatim, 5'inin Kur'an'ı ücret karşılığında okuma, 2'sinin kurban; 1'inin hac; 1'inin zekât ve 2'sinin yemin konusunda olmak üzere toplam 51'inin ibadet ve ibadet nitelikli konulardan, geriye kalan 27'sinin de yukarıda sözünü ettiğimiz iktisadi ve sosyo-kültürel konularla ilgili olduğu anlaşılmaktadır.

İmam Birgivi'nin, söz konusu risalede yer alan fetvalarının bazılarında uzun açıklamalara ve delillendirmelere gittiği, diğer bazılarında ise kısa cevaplarla yetindiği görülmektedir. İmam Birgivi'nin bu risaledeki fetvalarından ve diğer eserlerindeki ifadelerinden, dönemin dini, iktisadi ve sosyo-kültürel yapısına dair bir takım tespitler yapmanın mümkün olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Atsız, Nihal (ö.1395/1975), *İstanbul Kütüphanelerine göre Birgili Mehmet Efendi Bibliyografyası*, Süleymaniye Kütüphanesi Yay., M.E.B. Basımevi, İstanbul 1966.
- Arslan, Ahmet Turan, *İmam Birgivi Hayatı-Eserleri ve Araçça Tedrisatındaki Yeri*, Seha Neşriyat, İstanbul 1992.
- “İmam Birgivi'nin (929-981 H/1523-1573) Bir Mektubu”, *İlmî Araştırmalar* 5, İstanbul 1997.
- Bayrak, M. Orhan, “*Osmanlı Tarihi*” *Yazırları*”, Osmanlı Yayınevi, 1982.
- Birgili (Birgivi), Muhyiddin Muhammed b. Pîr Ali (ö.981/1573); *Reddül-Fâzıl el-Birgini li Fetvâ Ebi's-Suûd*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi Böl., no:3699, vr. 128a-132a.
- , *Fetvâ*, Süleymaniye Ktp., M.Arif - M. Murad Böl. No:174, vr. 124b-126a.
- , *Fetva*, Süleymaniye Ktp., Halet Efendi Böl. No:828, vr. 26a-28b.
- , *Fetvâlar (Fetâvâ-yı Birgivi)*, Süleymaniye Ktp., Çelebi Abdullah Böl. No:401/6, vr. 39b-50b.
- , *Fetâva er-Reddiyye*, Süleymaniye Ktp. A.Tekelioğlu Böl. No: 852/17, vr. 97b-113a.
- , *Hâzâ Fetâvâyı er-Reddiyye li Muhammed Birgivi*, Süleymaniye Ktp., Halet Efendi Böl. No:828, vr. 26a- 28b.
- , *Risâle-i Birgivi (Vasiyetnâme)*, Konya Yusufâğa Ktp., no. 33, vr. 1b.
- , *İnkâzî'l-Hâlikîn*, thk. Hamdi Abdülmrcid es-Selefi, Riyad 1999.
- Buharî, Muhammed b. İsmail (ö.256/869), *el-Câmiu's-Sabîb*, I-VIII, el-Mektebetü'l-İslâmî, İstanbul 1979.
- Bursalı Mehmet Tahir (ö.1344/1925), *Osmanlı Müellifleri*, I-III, Haz. A. Fikri Yavuz-İsmail Özen, Meral Yay., İstanbul 1972.
- Cici, Recep, *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları -Kuruluştan Fatih Döneminin Sonuna Kadar-*, Arasta Yayınları, Bursa 2001.
- , “Osmanlı Klasik Dönemi Fıkıh Kitapları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.3, Sayı:5, 2005, (215-248)
- , “Osmanlı Hukuk Düşüncesini Etkileyen Başlıca Kaynaklar.”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:8, Cilt:8 Yıl: 1999.
- Çağrıci, Mustafa, “İhyâü Ulûmî'd-Dîn”, *DİA*, XXII, İstanbul 2000.

- Devellioğlu, Ferit (ö. 1985); *Osmanlıca –Türkçe Ansiklopedik Sözlük*, Aydın Kitabevi, Kurtuluş Ofset Basımevi, Ankara 1984.
- Donuk, Suat; “Şerh-İ Du’â-yı Kadeh Ve Kadeh Duası Mazmunu”, *Türkisch Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 7/4, Fall 2012, p. 1599-1629, Ankara.
- Düzenli, Yaşar, “Balıkesir’li Bir Osmanlı Aydını: İmam Birgivi” *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 3 Sayı:4 Yıl:2000.
- Düzdağ, Ertuğrul; Kanûnî Devri Şeyhülİslâmı Ebussuûd Efendi Fetvâları, Kapı Yayınları, İstanbul 2012.
- Ebussûd, Şeyhülİslâm Mehmed el- İmâdî (ö.982/1574), *Fetâvâ, Fetavâ-yı Ebussuûd Efendi*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, No:1028.
- Fergânî, Fahrüddîn Hasan bin Mansûr b. Mahmud el-Üzcendî (ö.592/1196), *Fetâvâ-yı Kâdîhân*, Kahire, 1282.
- Gazâlî, Ebû Hamid Muhammed bin Muhammed (ö.505/1111), *İhyâ-u Ulâm’id-Dîn*, I-IV., İstanbul 1974-1975.
- Görmez, Mehmet, “Sâganî”, *DİA*, XXXV, İstanbul 2008.
- Has, Şükrü Selim; “Halebî”, *DİA*, XV, İstanbul 1997.
- Karahasanoğlu, Selim, “XV. ve XVI. Yüzyıllarda Yaşamış Bir Osmanlı Hukukçusu”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt. 3, Sayı. 5, 2005.
- Kârî, Ali b. Sultan Muhammed (ö.1014/1605), *Şerhu Mişkâtîl-Mesâbih*, Kitabü’r-Rikâk, Bâbü’l-Âdâb, Hadis no: 5193, Beyrut 2001.
- Katip Çelebi (ö.1067/1657), *Keşf el-Zunûn*, Millî Eğitim Basımevi, c. I-II., İstanbul 1971, -----, *Mîzânü’l-Hak fî İhtiyâri’l-Ebak*, Haz. Orhan Şaik Gökyay, M.E.B. Yay., İstanbul 1993.
- Kehhâle, Ömer Rıza (ö.1987), *Mu’cemü’l-Müellifîn*, Dâru’l-İhyâu’t-Türâsî’l-Arabî, IX.,Beyrut, (Dimeşk 1957).
- Kufralı, Kasım, “Birgivi”, *İslâm Ansiklopedisi*, II, MEB, İstanbul 1965.
- Martı, Huriye; *Birgivi Mehmet Efendi*, T.D.V. Yay., Ankara 2011.
- Merginânî, Burhânuddîn Ali b. Ebi Bekr (593/1197), *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti’l-Mübtedî*, I-IV., Beyrut, ts.
- Nesefî, Ebi’l-Berekât Abdullah b. Ahmed (ö.710/1310), *Kenzü’l-Dekâik*, Kahire 1309, 1311.
- Özel, Ahmet, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, Ankara 1990.

Özen, Şükrü, "Osmanlı Döneminde Fetvâ Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.3, Sayı:5, 2005.

Sâgânî, Ebü'l-Fezâil Radiyyüddîn (Radî) Hasen b. Muhammed b. Hasen (650/1252), *el-Mevzû'ât*, Dîmeşk-Beyrut 1401/1980, 1405/1985).

Semerkindî, Alaüddin Muhammed b. Ahmed (ö.538/1144), *Tuhfetü'l-Fukahâ*, Dîmeşk 1958.

Serahsî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl (ö.483/1090), *el-Mebsût*, I-XXX., İstanbul 1982.

Sıgnâkî, Hüsamüddin Hüseyin b. Ali b. Haccac (ö.711/1311), *en-Nihâye*.

Şemsettin Sami (ö.1323/1904), *Kâmûsu'l-Âlam*, Mihran Matbaası, İstanbul 1306.

-----, *Kamûs-u Türkî*, c.I-II, s. 66, 168, 4. Baskı, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.

Şener, Mehmet, *Dürrer'in Kaynakları*, İzmir 1987.

Uludağ, Süleyman, "Ahmed el- Gazzâlî", *DİA*, II, İstanbul 1988.

Uzunçarşılı, İ.Hakkı (ö.1977), *Karesi Meşabiri*, Haz. Yard. Doç. Dr. Mehmet Sarı-Ahmet Kahraman, Zağnos Kültür ve Eğitim Vakfı, 2. Baskı, Balıkesir 1999.

Yüksel, Emrullah, "Birgivi", *DİA*, VI, İstanbul 1992.

-----*Mehmet Birgivi'nin Dinî ve SİYASî Görüşleri*, T.D.V. Yay., I. Baskı, Ankara 2011.